

socialno delo

letnik 38 - junij 1999 - št. 3

visoka šola za socialno delo
ljubljana

socialno delo

Izdaja Visoka šola za socialno delo Univerze v Ljubljani
Vse pravice pridržane

Uredniški svet

Vika Bevc
Franc Brinc
Gabi Čačinovič Vogrinčič
Bojan Dekleva
Vito Flaker
Andreja Kavar Vidmar
Zinka Kolarič
Anica Kos

Glavni in odgovorni urednik

Bogdan Lešnik

Uredniki

Darja Zaviršek (knjižne recenzije)
Srečo Dragoš (raziskave)
Jo Campling (mednarodni stiki)

Naslov uredništva

Topniška 33, 1000 Ljubljana
tel. (061) 13-77-615, faks 13-77-122
e-pošta socialno.delo@uni-lj.si
www.uni-lj.si/vssd/sd

Uredniški svet (nad.)

Blaž Mesec
Mara Ovsenik
Jože Ramovš
Pavla Rapoša Tajnšek
Tanja Rener
Bernard Stritih
Marta Vodeb Bonač
Marjan Vončina

Časopis Socialno delo objavlja teoretske članke, poročila o raziskavah s področja socialnega dela, interdisciplinarne študije in prispevke z drugih znanstvenih in strokovnih področij, kritike in komentarje, poročila o strokovnih srečanjih in dogodkih, pisma, knjižne recenzije in druge prispevke, relevantne za teorijo in prakso socialnega dela. Časopis izhaja v šestih številkah na leto.

Znanstveni prispevki so recenzirani (anonimno).

Rokopisi: teoretski članki, raziskovalna poročila in druge poglobljene študije so lahko dolgi do ene avtorske pole (30.000 znakov); daljši so lahko le izjemoma in s privoljenjem uredništva. Druga besedila imajo lahko do pol avtorske pole. Kako naj bo urejeno besedilo za objavo, piše na zadnjih straneh časopisa. Rokopisi so lahko vrnjeni avtorju ali avtorici v dopolnitev ali popravek z uredniškimi in/ali recenzentskimi pripombami.

Avtorske pravice za prispevke, poslane uredništvu, pripadajo časopisu Socialno delo. Uredništvo si pridržuje pravico preurediti ali spremeniti dele v objavo sprejetega besedila, če tako zahtevata jasnost in razumljivost, ne da bi prej obvestilo avtorja ali avtorico.

Knjige za **knjižne recenzije** v Socialnem delu je treba pošiljati na naslov: Darja Zaviršek, VŠSD, Topniška 33, 61000 Ljubljana, s pripisom: Za recenzijo v Socialnem delu.

Oglasi: za podrobne informacije pokličite ali pišite na uredništvo. Oglas, ki naj bo objavljen v naslednji številki, je treba poslati uredništvu vsaj mesec dni pred napovedanim izidom številke. Če je oglas že oblikovan, ga oddajte (nezloženega) na formatu A4.

Naročnik na Socialno delo postanete, če se s pismom uredništvu naročite nanj. Na enak način sporočite morebitno spremembo naslova in druge spremembe. Študentje imajo popust, zato priložite dokazilo.

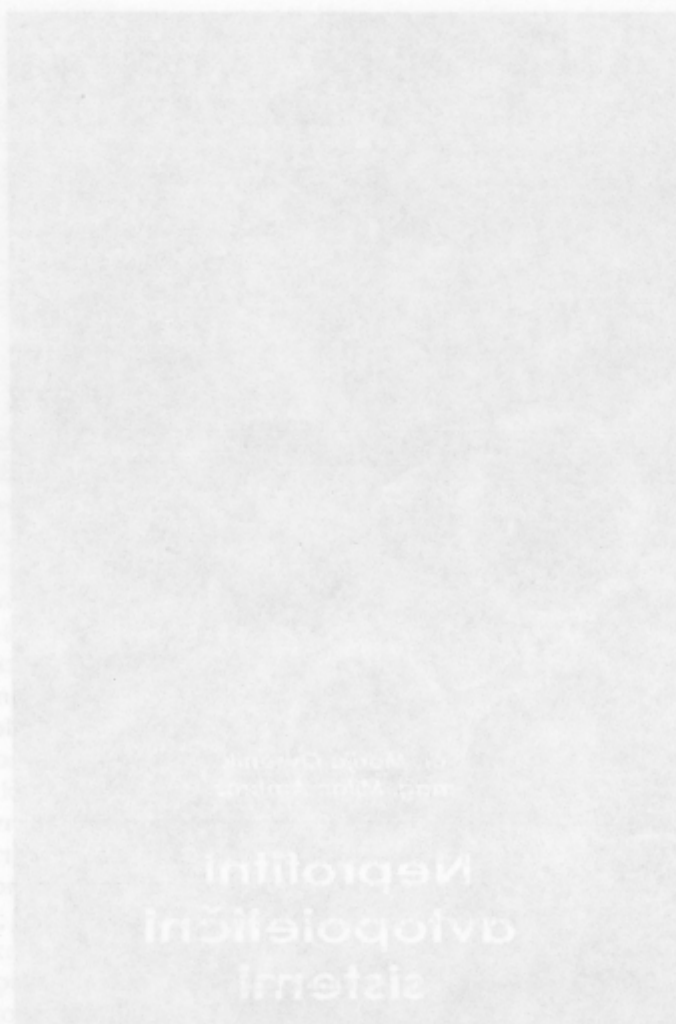
Avtorica fotografije na naslovnici: **Meta Krese** (1998).

Povzetki člankov so vključeni v naslednje podatkovne baze (ki vključujejo tematsko indeksiranje, klasifikacijske kode in popolne bibliografske navedbe): *Sociological Abstracts*, *Linguistics & Language Behavior Abstracts*, *Social Planning/Policy & Development Abstracts*, *Mental Health Abstracts*, *Studies on Women Abstracts*.

Časopis finančno podpirata Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve in Ministrstvo za znanost in tehnologijo.

Po mnenju Ministrstva za znanost in tehnologijo (415-1/93, 28. 1. 1993)
sodi ta izdelek med tiste, za katere se plača 5% davek od prometa.

Tisk: Optima, Ljubljana

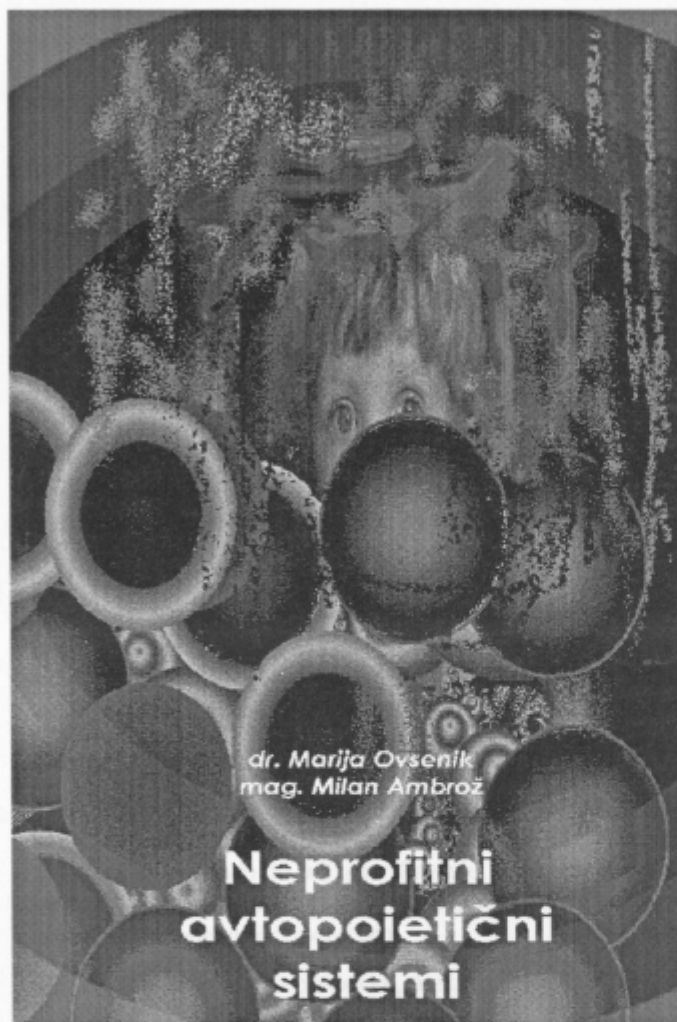
Iz urednikove beležke

Skupina avtorjev pod vodstvom Blaža Mesca je opravila zanimivo in koristno raziskavo; proučila je namreč koristnost preventivnih programov centrov za socialno delo, ki so za naš prostor v glavnem inovacije in so se odvijali v drugi polovici devetdesetih. Rezultati so spodbudni.

Srečo Dragoš prispeva svoj razmislek – prepotreben in preredeek, bi lahko rekli – o usodi pojma in prakse civilne družbe, ki je v osemdesetih (v glavnem v obliki novih družbenih gibanj) bistveno prispevala k osamosvojitvi Slovenije in nastanku nove države.

Prispevek Mateja Peliconca zadeva eno izmed ranljivih skupin, osebe, kategorizirane z oznako zmerna, težja in težka duševna motenost. Je poskus konceptualizacije samozagovorništva teh oseb, ki pa bi se morda morale najprej lotiti problematike same kategorizacije...

Druge ranljive skupine, oseb s težjo telesno motnjo, se na podlagi lastne izkušnje znova loteva Boža Napret. Prispevek je pravzaprav zgled samozagovorništva, ki upošteva tako nujnost spremembe v stališčih ljudi do te skupine kakor (nič manj) v socialni politiki.

dr. Marija Ovsenik
mag. Milan Ambrož

Neprofitni avtopoietični sistemi

jasnost in razumljivost, ne da bi prej obvestilo avtorja ali avtorico.

Knjige za knjižne recenzije v *Socijalnem delu* prejmejo recenzije na naslov: Darja Završnik, VSSD, Topniška 33, 61000 Ljubljana, s pripisom: Za recenzijo v *Socijalnem delu*.

»Ta knjiga je odraz splošnega kriznega stanja, tako slovenske, kot tudi svetovne družbe in ekonomije ob letu 2000, ko postaja vse bolj jasno, da tradicionalni miselni vzorci, katere so izoblikovala pretekla stoletja, ne ustrezajo več. Knjiga je novost ne le na slovenskem, ampak tudi na svetovnem tržišču knjižnih idej in s svojim odpiranjem vprašanj temeljnih usmeritev človeka v njegovem osebnem, družbenem in gospodarskem življenju, z opozarjanjem posebej na tako imenovano logiko avtopoieze, ki se bistveno razlikuje od tradicionalne logike mehanicizma, ki je svet obvladoval vsaj od 17. stoletja dalje in prav gotovo pomeni izziv, na katerega se bo moral svet očitno odzvati s pozitivnimi odgovori prav gotovo že v bližnji prihodnosti.«

Prof. dr. Karl Bonutti

»Ena od inovativnih značilnosti te knjige je v njeni nekonformistični strukturi, v kateri se teoretično meša z zgodovinskim in empiričnim v skrajno neobičajnem zaporedju. Analizirajoč razvoj neprofitnega sektorja, posebej na področju socialnih storitev, naleti na odgovore, ki se pogosto izmaknejo področju vrednostnega in včasih celo moralnega, kakor pogosto vidimo v delih, ki se ukvarjajo s tem področjem. Ta knjiga prav ta razvoj postavlja v fokus in kontekst strukturnih sprememb sodobnih socialnih sistemov prinašajoč možnosti njihove empirične analize

Doc. dr. Mladen Knežević

Blaž Mesec, Milko Poštrak, Nino Rode,
Bojan Kern, Nika Cigoj Kuzma

EVALVACIJA PREVENTIVNIH PROGRAMOV CENTROV ZA SOCIALNO DELO 1995–1998

Nacionalni program socialnega varstva navaja med strategijami za uresničevanje socialnovarstvenih ciljev, da bo posameznim skupinam prebivalcev država omogočala vključevanje v posebne preventivne in druge programe socialnovarstvenih storitev, s katerimi bo mogoče usposabljeni mlade za opravljanje vloge odgovornega starševstva ter za dobre medosebne odnose v družini; razvijati solidarnost, dobrodelnost, samopomoč in druge oblike prostovoljnega dela; vzpodbujati aktivnosti, s katerimi bo mogoče preprečevati različne vrste zasvojenosti in nasilja, zasvojenim in žrtvam nasilja pa nuditi organizirano pomoč pri premagovanju zapletenih socialnih stisk; pripravljati srednjo generacijo na lastno starost in pomagati družinam, da prek skupin za samopomoč in na druge načine omogočajo starejšim članom čimdalje in dostojno bivanje v dotedanem okolju; omogočiti otrokom z motnjami v duševnem in telesnem razvoju, v skladu z njihovimi sposobnostmi, enake možnosti vzgoje in izobraževanja; zagotoviti pogoje, ki bi omogočili odraslim osebam s posebnimi potrebami neodvisno in samostojno življenje ob pomoči družine, invalidskih organizacij, drugih nevladnih organizacij in državnih služb.

Med storitvami javne službe, ki jih zagotavlja država, so navedeni »ukrepi in dejavnosti, s katerimi se preprečujejo socialne

stiske in težave (socialna preventiva)«. Za te storitve predvideva Nacionalni program v Merilih za določitev mrež javne službe enega strokovnega delavca na vsakih 50.000 prebivalcev in 40 izvajalcev za organiziranje in koordinacijo različnih preventivnih programov v lokalni skupnosti. V organizacijskih kriterijih predvideva, da se programi socialne preventive organizirajo za območje upravne enote.

V Programu izvajanja socialnovarstvenih storitev so navedene naslednje strategije uresničevanja socialne preventive: 1. Za otroke in mladostnike bomo organizirali preventivne programe, ki prispevajo k pozitivni socializaciji in oblikujejo kakovostne medsebojne odnose s poudarkom na odnosu med spoloma in odnosu do šole, dela in zdravega načina življenja. 2. Za družine bomo razvili in vpeljali preventivne programe, ki bodo osnova za samopomoč na področju partnerskih odnosov, vzgoje in drugih vsebin družinskega sožitja. 3. Kot pripravo na lastno smiselno starost in samopomoč pri zadovoljevanju nematerialnih potreb bomo do leta 2005 aktivirali in usposobili prostovoljce srednje generacije za organizacijo in vodenje skupin starih za samopomoč in starejšim osebam omogočili vključitev v te skupine.

Po podatkih Ministrstva za delo, družino in socialne zadeve je to ministrstvo v letih

Raziskavo je izvedla Visoka šola za socialno delo v Ljubljani, financiralo jo je Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve R Slovenije po pogodbi št. 600-004/98-02. Pri empiričnem delu so sodelovale zunanje sodelavke: Andreja Bogataj, soc. del., prof. ped., Marija Kampuš, dipl. soc. del., Marija Klasić, dipl. soc. del., Sonja Premrn, dipl. soc. del., Lili Ropret Červek, dipl. soc. del., Sonja Sunko, dipl. soc. del., Valentina Vovk Resinovič, dipl. soc. del.

od 1995 do 1998 sofinanciralo vsako leto od sto petdeset do čez dvesto preventivnih programov oziroma projektov. Pričakovano in nujno je vprašanje o njihovi uspešnosti in učinkovitosti pri doseganju preventivnih ciljev.

Pred vsako evalvacijo uspešnosti in učinkovitosti preventivnih programov je treba poudariti *dejstvo, da je v okviru teh programov in projektov v Sloveniji zaživela množica skupin in organizacij, ki povezujejo še večjo množico ljudi, mladih, odraslih in starih v široko razpredeno mrežo, in tako ne glede na to, kako dobro dosegaajo cilje, ki so si jih zastavili in katerih doseganje pričakujejo od njih družbene agencije, s samim svojim obstojem in ohranjanjem svoje dejavnosti dosegaajo temeljni cilj, to je, prispevajo k družbeni integraciji ogroženih skupin prebivalstva*. Ta integracija je dejstvo; obstoj konstruktivno delujočih skupin je dejstvo; biti član take skupine in prihajati na njene sestanke pomeni biti z nekom povezan, ne izključen. Ob tem dejstvu je – če nekoliko pretiravamo – merjenje uspešnosti in učinkovitosti doseganja avtonomno oblikovanih ciljev skupine ali heteronomnih preventivnih ciljev drugotno vprašanje.

To stališče se bo morda zdelo nenavadno, vendar odraža temeljno spremembo v pojmovanju funkcije družbenih entitet. Po preseženem pojmovanju ima družbena skupina pravico do svojega obstoja, če rabi višjemu smotru, to je, če izpolnjuje kakšno družbeno funkcijo; če je dobro orodje. Po sodobnem pojmovanju, ki izhaja iz sistemske družbene teorije, »ima pravico« do obstoja, *ker obstaja; ker živi in deluje kot družbeni organizem, sposoben življenja in izmenjave z okoljem*. V našem primeru pravzaprav ni nasprotja med obema pojmovanjema, saj je obstoj teh družbenih organizmov neločljiv od njihove integrativne funkcije. *Ko obstajajo, povezujejo ljudi, katerih povezanost je ogrožena*.

Merjenje uspešnosti in učinkovitosti moramo torej videti v tem širšem kontekstu in izide tega merjenja obravnavati ob upoštevanju integrativne funkcije, ki jo imajo ti projekti že s tem, *da so, ne glede na boljše ali slabše doseganje drugih ciljev*. To je

stališče, ki ga lepo izraža stavek, ki ga je o mladostniku, vključenem v projekt, izrekel eden od izvajalcev: »Ne vemo, kaj se dogaja z njim, vendar prihaja.« Merjenje uspešnosti preventive je zahtevna, če ne prav nemo-goča naloga: pomeni zanesljivo ugotoviti, da bi človek zašel v rizično situacijo, če ne bi bil vključen v preventivni program; pomeni napovedati prihodnost na osnovi podatkov o preteklosti in sedanjosti, kar je, če upoštevamo, da so ljudje samodeterminirajoča bitja, tvegano početje.

V tej raziskavi smo poskušali ugotoviti, kaj se dogaja v okviru preventivnih projektov, iz kakšnih teoretskih izhodišč izhajajo, kakšne dejavnosti izvajajo, do kakšnih sprememb pri udeleženi pripeljejo. To smo hoteli ugotoviti ne toliko zato, da bi izmerili njihove učinke, kot zato, da bi ugotovili, ali se v njih odvijajo konstruktivni procesi, ki ohranjajo te skupine pri življenju in v njih zadržujejo ljudi, ki bi sicer morda zdrknili na družbeno obrobje.

Pri izvedbi raziskave smo se oprli na že izvedene samoevalvacije nekaterih projektov. Te evalvacije so bile izvedene pod mentorstvom nosilca projekta kot diplomske naloge študentov Visoke šole za socialno delo (razen ene, ki je bila izvedena posebej v okviru tega projekta), socialnih delavcev z nekajletno prakso (ki so nadgrajevali višješolsko izobrazbo), ki so sami vodili preventivne projekte ali v njih sodelovali. Te evalvacije torej odražajo zorni kot izvajalcev projektov in jih upravičeno imenujemo samoevalvacije. Te evalvacije smo dopolnili z dodatnim zbiranjem gradiva in jih priredili v skladu z enotno shemo, ki omogoča primerjavo ključnih vidikov delovanja projekta. Tako dopolnjene in prirejene samoevalvacije smo podvrgli metaevalvaciji, ki so jo opravili člani raziskovalne skupine v obliki kvalitativnega in kvantitativnega ocenjevanja s pomočjo ocenjevalnih lestvic, ki pokrivajo glavne vidike delovanja projektov.

Raziskovalna naloga je prva sistematična, obsežnejša evalvacija ne le preventivnih projektov na področju socialnega varstva, ampak socialnega dela pri nas sploh. Zaradi okoliščin, v katerih je bila izvedena, zlasti zaradi kratkega roka, ima naravo uvoda v

bolje predvidevano in načrtno zastavljeno dolgoročnejshe evalvacijske raziskovanje, ki bi lahko dosledneje kot ta raziskava upoštevalo običajne metodološke norme.

PROBLEM

Raziskava je poskušala odgovoriti na vprašanje, kakšne so značilnosti projektov preventivnega dela, ki jih izvajajo centri za socialno delo na področju Slovenije, kako potekajo ter kako uspešni in učinkoviti so.

METODA

STRATEGIJA EVALVACIJE

Raziskava temelji na metodi kompleksne večnivojske evalvacije ali »evalvacijske mreže« (Mesec 1996; 1997) in na razlikovanju med samoevalvacijo in metaevalvacijo (ekspertno evalvacijo). Naj povzamemo osnovno o kompleksni večnivojski evalvaciji. Če hočemo, da bi bil projekt pravično ocenjen, je dobro zajeti vse podatke, ki lahko vplivajo na oceno. Ni modro preverjati le skrajne, najbolj zaželene ali najteže dosegljive učinke, ampak moramo biti pozorni tudi na spremembe na različnih vmesnih ravneh. Temu je namenjen postopek »kompleksne evalvacije«, v katerem upoštevamo različne vrste in ravni evalvacije. Postopek kompleksne evalvacije je široka in drobno spletena mreža za lovljenje relevantnih podatkov o projektu.

Komponente kompleksne (večnivojske) evalvacije so:

- *evalvacija vložnega navora*: npr. število sodelujočih in njihova usposobljenost, število opravljenih delovnih ur, število sestankov; teoretska osnova; vložena sredstva;
- *evalvacija procesa*: opis procesa dela, skupinskega procesa, tako kot smo nakazali zgoraj;
- *evalvacija doseganja ciljev*: a) *uspešnost* (doseganje ciljev: eksplicirati cilje, kriterije, ugotoviti, koliko so doseženi); b) *učinkovitost* (razmerje med vložnim naporom in uspešnostjo pri doseganju ciljev, relativni stroški doseganja ciljev – čas,

napor);

- *evalvacija učinkov oz. posledic (namernih in nenamernih)* na različne sodelujoče in na družbeno okolje.

Te štiri vrste evalvacijskih podatkov lahko zberemo na treh ravneh: na individualni (uporabniki, prostovoljci, strokovni delavci), skupinski (skupine uporabnikov, supervizijske skupine) in organizacijski, skupnostni (ustanova, organizacija, vodstvo, skupnost, javnost).

Poleg tega v tej mreži upoštevamo še, na koga naj bi projekt učinkoval. V grobem lahko razlikujemo učinke na izvajalce in njihovo organizacijsko okolje in na uporabnike in njihovo družbeno okolje. Pri podrobnejši členitvi si lahko pomagamo s klasifikacijo, ki jo je izdelala Anica Kos: učinki na posameznike, ki prejemajo pomoč (učinki funkcionalne ali stvarne pomoči, učinki emocionalne ali odnosne, osebne pomoči); učinki na družinsko okolje uporabnikov (razbremenitev, zadovoljstvo, povezanost); učinki na prostovoljce (znanje, poučenost, stališča, vrednote, samopodoba); učinki na strokovnjake (večja občutljivost za probleme, revizija doktrine, manjša distanca, preureditev vloge); učinki na ustanove, skupnosti, kjer se odvija socialno delo (integracija, kooperacija, status, javna podoba).

METODOLOŠKA STRATEGIJA:

PRIMERJALNA ŠTUDIJA PRIMEROV

Pojem »študija primera« se uporablja za prijem pri raziskovanju pojavov s pomočjo proučevanja posameznih primerov (1) družbenih entitet, (2) družbenih procesov in postopkov in (3) proizvodov materialne in duhovne kulture v njihovem realnem življenjskem kontekstu tako, da se o primeru zbere podatke iz različnih virov in z različnimi metodami; da se primer podrobno in celostno opiše in analizira; in da se na tej osnovi oblikuje teoretične pojme, pojasnitve in posplošitve (generalizacija) ali pa pojasnitve narave in posameznih primerov samih, njihovega razvoja in procesov njih (specifikacija). V našem primeru gre za študijo posameznih primerov družbenih entitet, tj., preventivnih projektov, ki jih

pojmuje kot organizacijske sisteme; znotraj njih analiziramo posamezne primere interakcij in postopkov (analiza procesa). Naša raziskava je pluralna ali komparativna študija primera, saj proučujemo več primerov, ki jih med seboj primerjamo in tako vidimo, kako se določene značilnosti ponavljajo in utrjujejo predstavo ponavljajočega se vzorca; poleg tega pa omogočijo dodajanje novih in novih značilnosti in novih vzorcev in tako omogočajo vpogled v variacije osnovnega vzorca in odkrivanje novih vzorcev. Pluralne študije primera vključujejo sicer več kot en primer, vendar nikoli velikega števila primerov in tudi ne uporabljajo statističnega načina sklepanja. Ker gre za hierarhično strukturirane projekte, uvrščamo to raziskavo med sestavljene študije primera, saj proučujejo sestavljene strukture, ki so diferencirane horizontalno in vertikalno.

Logika sklepanja pri študiji primera je analitična indukcija (analitična generalizacija).

Posamezen primer »vsebuje« obče značilnosti dveh vrst: nenujne, tiste, za katere bi s proučevanjem več posameznih primerov ugotovili, da so jim skupne; in nujne, tiste, ki so skupne večjemu ali manjšemu številu primerov, ker se pri vsakem posameznem od njih zakonito pojavljajo zaradi zveze z drugimi značilnostmi tega posameznega primera. Pri analitični indukciji na posameznem primeru proučimo, kako so posamezne lastnosti, procesi ali dogodki med seboj povezani, v kakšnih odnosih ali razmerjih so: strukturnih (npr. hierarhični odnosi), časovnih, historičnih (zaporedni dogodki, sočasni dogodki; kaj čemu sledi) ali dinamičnih, razvojnih (kaj se iz česa razvije ipd.). Tudi če ugotovimo določeno vrsto povezanosti v enem samem primeru, je to lahko teoretsko pomembno. Ali drugače: pri statistični indukciji vsak nov primer sočasnega pojavljanja dveh lastnosti utrdi zaupanje v korelacijo med njima; pri analitični indukciji vsaka povezava (časovna, prostorska idr.) dane lastnosti, dogodka z novim dogodkom, lastnostjo, objektom utrdi mrežo povezav (pojmovno mrežo), četudi se pojavlja samo v enem primeru, podobno kot en sam uspešen eksperiment

z dano konstelacijo variabel utrdi zaupanje v hipotezo (podrobneje o logiki študije primera v Meseč 1998).

IZBOR PROJEKTOV

Populacijo sestavljajo projekti preventivnega dela, ki so jih izvajali centri za socialno delo na področju RS Slovenije v letih od 1995 do 1998. Izbrani projekti ne predstavljajo reprezentativnega naključnega vzorca te populacije, ampak priročni vzorec, ki je zelo verjetno pozitivno pristranski, saj se za samoevalvacijo verjetno ne odločajo v projektih, ki slabo delujejo in nimajo nič pokazati, ampak prej v projektih, ki delujejo dobro. Ker gre za primerjalno študijo petih primerov, je uporabljena logika nestatističnega analitskega posploševanja, kot velja za študijo primera.

Ker iz časovnih razlogov ni bilo mogoče načrtovati evalvacijske raziskave po eksperimentalnem modelu, saj bi trajala vsaj eno leto, smo sklenili pregledati evalvacijske in samoevalvacijske raziskave, ki so bile že izvedene (pretežno v okviru diplomskih nalog na Visoki šoli za socialno delo pod mentorstvom nosilca raziskave) in v katerih je bil uporabljen pristop kompleksne večnivojske »evalvacijske mreže«. Izmed več tovrstnih raziskav smo izbrali pet raziskav, ki so vsebovale najbogatejše gradivo, ki pa ga je bilo v večini primerov tudi še treba dopolniti. V vseh primerih gre za samoevalvacijske raziskave, to je raziskave, ki so jih izvajali nosilci ali sodelavci preventivnih projektov sami.

Izbrane samoevalvacijske raziskave so (po abecedi krajev):

- Preventivni projekt CSD Ajdovščina »Prostovoljno delo« (projekt A, raziskovalka Sonja Premru)
- Preventivni projekt CSD Ljubljana Moste Polje »Projekt učno-vzgojne pomoči otrokom in preprečevanja vseh vrst odvisnosti« (1998) (projekt B, Lili Ropret Červek, Valentina Vovk Resinovič)
- Preventivni projekt CSD Ljutomer »Skupaj zmoremo« (projekt C, Sonja Sunko)
- Preventivni projekt CSD Škofja Loka »Program skupine za samopomoč in zago-

vorništvu za uporabnike psihiatrije» (1997) (projekt D, Andreja Bogataj)

• Preventivni projekt CSD Šmarje pri Jelšah »Mladinske delavnice« (1995–1997) (projekt E, Marija Kampuš, Marija Klasič).

POSTOPEK EVALVACIJE:

SAMOEVALVACIJA IN META-EVALVACIJA

V postopku evalvacije smo kombinirali samoevalvacijo in naknadno metaevalvacijo ali ekspertno evalvacijo. (1) Samoevalvacijo so izvedle sodelavke projektov sicer pod mentorstvom nosilca raziskave in v skladu s konceptom kompleksne evalvacije, vendar samostojno. Prvotna samoevalvacijska poročila (pretežno diplomske naloge) smo naknadno prestrukturirali v skladu s priporočeno enotno strukturo poročil in jih dopolnili delno na podlagi intervjujev z avtoricami prvotnih poročil, delno z zbiranjem podatkov na terenu. (2) Tako preoblikovana in dopolnjena samoevalvacijska poročila so bila osnova za razpravo v raziskovalni skupini, ki ji je sledila metaevalvacija vsakega projekta posebej s pomočjo kriterijev za metaevalvacijo (gl. spodaj). Prvi osnutek opisne ocene projekta po shemi za metaevalvacijo je pripravil raziskovalec, odgovoren za določen projekt. Raziskovalna skupina je nato razpravljala o teh osnutkih in sprejela končno različico opisnih ocen.

RAZISKOVALNI POSTOPKI SAMOEVALVACIJSKIH ANALIZ

Vsem raziskovalnim postopkom, s katerimi so preverjali uspešnost projektov (doseganje ciljev in učinke), je skupno to, da niso bili izvedeni po eksperimentalnem načrtu, ampak *se opirajo pretežno na anketne raziskave mnenj in ocen udeležencev projekta* in delno na bolj ali manj podrobne analize procesa dela (prikazi posameznih primerov s komentarjem ali refleksijo). V teoriji evalvacije velja, da mnenjskih podatkov ne gre podcenjevati in da je usmeritev na proučevanje mnenj uporabnikov in drugih udeležencev v projektih pomenila

prelomnico v evalvacijskem raziskovanju, usmeritev k doživljanju »subjektov« socialnodelavskih posegov, proč od objektivistične arogance eksperimentalnih raziskav. Vendar pa seveda ni mogoče zanikati, da so eksperimentalna preverjanja učinkov projektov lahko bolj prepričljiva kot podatki o mnenjih, čeprav lahko po drugi strani s svojo »trdoto« zavajajo, kadar spregledajo težje merljive učinke, etapne ali posredne učinke. Prav zato se pri evalvaciji nismo oprli samo na podatke, zbrane z anketami ali na opise primerov in dnevniške ali podobne zapise, ampak smo ocenili izvedbo in učinke projekta kot celote v lokalnem okolju. Vsekakor naj za prihodnje podobne raziskave velja, da je treba sestaviti kontrolne ali primerjalne skupine, izvesti merjenja pred vključitvijo klientov v projektne dejavnosti in po določenem času – ne prekratko, da se lahko izrazijo učinki –, poleg tega pa spremljati dogajanje med obema merjenjema. Vsekakor ni dopustno, da celo v metodološko bolje izvedenih samoevalvacijah ni skoraj nobene primerjalne meritve pred vključitvijo in po njej (na primer učnega uspeha učencev pred vključitvijo v učno pomoč in po nekaj mesecih pomoči). Tudi ta opustitev je posledica dejstva, da se pri načrtovanju projektov ne upošteva, da bi morali biti samoevalvacijski postopki samodejno vključeni v izvedbo projekta. Evalvacije so tako sporadične in *post festum*.

Ker nismo imeli na voljo »trdih« podatkov o razlikah, ki bi jih projektne dejavnosti povzročile na kriterijskih variablah uspešnosti, smo se morali zateči k ekspertnemu ocenjevanju projektov. Da bi pri tem ocenjevanju upoštevali zadostno število relevantnih dimenzij projektov in da bi ga kolikor mogoče standardizirali, smo izdelali vrsto ocenjevalnih lestvic.

KRITERIJI META-EVALVACIJE

Lestvice za ocenjevanje dimenzij projektov upoštevajo 19 dimenzij, ki so našete in definirane spodaj:

A. VLOŽEK

1. *Vloženi kadrovski potencial*

Kvaliteta kadrov, izražena z vrsto in stopnjo izobrazbe in usposobljenosti; ugodno razmerje kadri/uporabniki

5 - visoka izobrazba ustrezne smeri; dodatna specifična usposobljenost; veliko ustreznih praktičnih izkušenj; ugodno razmerje kadri/uporabniki

2. *Vloženi potencial znanja*

Zanesljivost, širina, poglobljenost zakladnice znanja, na katerem temelji model projekta (napoved ugodnih učinkov projektne dejavnosti na kriterijske variable)

5 - dobro preverjeno, koherentno, inovativno, specifično znanje, kodificirano v literaturi; možno navesti literaturo, priročnike

3. *Specifično usposabljanje kadrov*

V okviru projekta oziroma kot priprava na projekt izvedeno specifično usposabljanje kadrov za delo v okviru projekta z dano populacijo

5 - izvedeno tako usposabljanje; s kvalitetnimi učitelji; v izkustveni obliki z aktivnim sodelovanjem

B. SMOTRNOST (CILJNA USMERJENOST)

4. *Teoretična utemeljenost in skladnost projekta*

Projekt je teoretično utemeljen, če lahko izkaže ali eksplicira besedilo (avtorje) teorije ali eklektične teorije, na kateri temelji, in eksplicira model povezav med variablami projekta (obravnave) in kriterijskimi variablami (vedenja, socialne situacije); če je ta teorija skladna s cilji projekta, sistematična, koherentna in empirično preverjena (navedbe raziskav).

5 - visoka stopnja eksplicacije idr. dimenzij

5. *Ciljna relevantnost storitev*

Storitve so ciljno relevantne, če je ekspliciran preverjeni odnos med storitvami projekta in cilji projekta (spremembami odvisnih variabel).

5 - visoka stopnja relevantnosti

6. *Specifičnost prevencije (storitev)*

Storitve, pretežno usmerjene na speci-

fično populacijo, populacijo s specifičnimi značilnostmi (npr. prestopniki) ali na specifične dimenzije vedenja, doživljanja, soc. funkcioniranja, kvalitete življenja vs. usmerjenost na splošno populacijo in nespecificirane dimenzije funkcioniranja

5 - Specifična populacija, definirana kot ogrožena, specifične težave; definirane specifične dimenzije soc. funkcioniranja, doživljanja, kvalitete življenja

C. KVALITETA IZVEDBE

7. *Skladnost implementacije*

Implementacija je tem bolj skladna s teorijo, čim bolj se praktična izvedba projekta ujema z idealno (teoretično) zamišljeno oziroma načrtovano.

5 - visoka stopnja skladnosti praktične izvedbe z načrtovano

8. *Kvaliteta storitev*

Izvedba storitev z upoštevanjem organizacijskih, metodičnih, etičnih in drugih strokovnih kriterijev

5 - Ustrezanje izvedbe storitev najvišjim metodičnim in drugim kriterijem

9. *Ustreznost vodenja in upravljanja projekta*

Vodenje projekta je ustrezno, če ustreza kriterijem »novega vodenja«: porazdeljeno vodenje, vključevanje v odločanje, dvosmerna komunikacija, inspirativnost, zunanje povezovanje. Upravljanje je ustrezno, če upošteva kriterije zakonitosti, ekspeditivnosti, odgovornosti, urejenosti.

5 - večini kriterijev ustreza

10. *Ustreznost odnosa z uporabniki*

Odnos je ustrezen, če se z upoštevanjem metodičnih načel uresničujejo: akceptiranje uporabnika, empatija, zavzemanje njegovega stališča, upoštevanje, spoštovanje (na strani delavca); doživljanje uporabnika: identifikacija z delavcem, občutek sprejetosti, razumljenosti, zadovoljenosti potreb, učenja, razvoja in napredka.

5 - uresničena večina kriterijev

Č. USPEŠNOST (DOSEGANJE CILJEV)

11. Izboljšanje socialnega funkcioniranja (veščin)

Izboljšanje socialnih veščin (vzpostavljanje stika, komuniciranje, izražanje jeze, želja, sklepanje kompromisov).

5 - izboljšanje na večini dimenzij; velikem številu domenzij

12. Izboljšanje doživljanja sebe in drugih

Izboljšanje vidikov doživljanja: samopodoba, ocenjevanje sebe, ocenjevanje drugih, identifikacija s pozitivnimi vzori, samozavest, optimizem, smiselnost.

5 - izboljšanje na večini dimenzij

13. Izboljšanje specifičnih kritičnih ciljnih vedenj

Vedenja, ki so bila povod vključitve, obravnave (zasvojenost – recidivi, slab učni uspeh, špricanje, begi, prekrški, prestopki, depresija, motnje hranjenja itn.).

5 - pomembno izboljšanje kritičnega vedenja ali izboljšanje ne več dimenzijah

14. Izboljšanje kvalitete življenja

Življenjski položaj, okoliščine: gmotni, zaposlitev, družinsko vzdušje, stanovanje ipd.

5 - pomembno izboljšanje ali izboljšanje na večini dimenzij

15. Izboljšanje socialne vključenosti

Vključenost v družbene skupine in procese učenja in dela: izboljšanje sociometričnega statusa v vrstniški skupini, vključitev v vrstniško skupino, izboljšanje položaja v družini, šoli, vključitev v šolo, zaposlitev, v pristočasno dejavnost, društva.

5 - pomembno izboljšanje

D. UČINKOVITOST

16. Finančna učinkovitost

Razmerje med koristmi in stroški; dotacija in stroški, koristmi in porabljenim časom.

5 - visoka učinkovitost

17. Učinkovitostno razmerje (output/input)

Razmerje med rezultati in porabljeno energijo, znanjem, časom, sredstvi.

5 - visoka vrednost koeficienta

E. DELOVANJE ORGANIZACIJE

18. Izboljšanje notranjega delovanja izvajalske organizacije

Struktura in procesi v organizaciji: vodenje, odločanje, komuniciranje, strukturne spremembe, vzdušje, reševanje konfliktov.

5 - pomembno izboljšanje

19. Izboljšanje zunanjega delovanja izvajalske organizacije

Povezanost organizacije z okoljem (število povezav, nove povezave), status ugled organizacije v okolju, nove naloge (zaupanje, posel).

5 - pomembno izboljšanje

REZULTATI: POVZETEK META-EVALVACIJE

A. VLOŽEK

Vloženi kadrovski potencial. Kadrovski potencial vseh obravnavanih projektov je visok. Projekte praviloma vodijo strokovnjaki z visoko izobrazbo (diplomirani socialni delavci, psihologi, pedagogi); tudi posamezne dejavnosti v njihovem okviru dostikrat vodijo strokovnjaki z visoko ali višjo izobrazbo, s srednjo izobrazbo ustrezne smeri (pedagoška), ali pa prostovoljni sodelavci, ki so pogosto študentje socialnega dela in drugih družbenih ved. Strokovnjaki, ki sodelujejo pri projektih, so praviloma dodatno specifično usposobljeni za projektno dejavnost na seminarjih, kjer pridobijo znanje o teoretski podlagi projekta oziroma praktične veščine za vodenje dejavnosti. Pri projektih, ki imajo daljšo tradicijo, imajo strokovnjaki tudi specifične praktične izkušnje, ki so si jih pridobili v preteklih letih pri vodenju projekta ali posameznih dejavnosti v njegovem okviru. Pri vseh projektih je razmerje med številom kadrov in številom uporabnikov ugodno: ponekod gre za individualno delo z relativno majhnim številom uporabnikov na izvajalca, ponekod za delo z majhnimi skupinami, družinami ipd., za delovno intenzivno dejavnost torej.

Vloženi potencial znanja. Znanje, na katerem temeljijo projekti, bi v splošnem lahko označili kot kodificirano znanstveno

ali strokovno znanje; kodificirano pomeni, da je sprejeto v znanstvenih ali strokovnih skupnostih in kot tako objavljeno v teoretskih znanstvenih ali strokovnih delih, učbenikih ali priročnikih. Ne gre za prakticistično izkustveno znanje, ampak za raziskovalno preverjeno in teoretsko povezano znanje. Gre torej za znanje najvišjega ranga. Glede na naravo tega znanja, njegovo širino in poglobljenost pa so razlike med projekti: na eni strani je projekt, ki temelji na eksistencialni psihologiji, fenomenološki psihologiji, teoriji skupinske psihoterapije ipd., na drugi strani pa projekti, ki temeljijo na teoriji treninga socialnih veščin, kar je mnogo ožja, bolj specifična teoretska podlaga. Mogoče bi bilo razlikovati med projekti, pri katerih je zveza med variablami projekta (neodvisne variable) in kriterijskimi variablami (uspešnosti) jasneje izražena in bolj koherentna, in projekti, pri katerih je ta zveza manj jasna in manj koherentna. Dodajmo še naslednje: govorimo o potencialu znanja, ne o realno vključenem znanju. To pomeni, na primer, da se projekt opira na pomembno teoretsko znanje, navaja to znanje kot svojo podlago in ima možnost črpati iz te zakladnice, ni pa bilo mogoče ugotoviti, kako se to znanje dejansko uporablja.

Specifično usposabljanje kadrov. Pri vseh projektih je bilo v okviru projekta oziroma kot priprava na projekt izvedeno specifično usposabljanje kadrov za delo v okviru projekta. Projekti se med seboj razlikujejo zlasti glede na to, ali so vključeni v širšo slovensko mrežo določene dejavnosti, kot na primer Mladinske delavnice, ali pa niso povezani v tak sistem. V prvem primeru je usposabljanje vodij centralizirano, vodje pa nato prenašajo model na druge sodelavce. V primeru pa, ko projekt ni povezan v mrežo, lahko ločimo dve situaciji: v prvi starejši vodje usposabljuje mlajše ali novejši vodje, ti pa naprej druge sodelavce; v drugi pa pri novih projektih, ki niso del mreže, vodje sami (ne da bi se specifično usposabljali) usposabljuje druge sodelavce. Usposabljanja potekajo v izkustveni obliki, kjer se teoretska predavanja izmenjujejo z razpravo in praktičnimi vajami.

B. SMOTRNOST (CILJNA USMERJENOST)

Teoretična utemeljenost in skladnost projektov. Omenili smo že, da lahko vsi projekti izkažejo teoretsko utemeljenost v tem smislu, da se sklicujejo na teorije, teoretske pojme ali strokovna načela, ki so osnova projektnih dejavnosti. Vsi projekti lahko navedejo dela in avtorje, na katere se v tem pomenu sklicujejo. Večina projektov navaja več teorij ali konceptov, ki naj bi bili teoretska podlaga projekta; v takem primeru se zastavlja vprašanje skladnosti med temi koncepti ali teorijami. V splošnem lahko rečemo, da je prijem pri vseh projektih, ki navajajo več teoretskih izhodišč, eklektičen; ne temelji na eni sami teoriji ali na dobro usklajenem sistemu teorij. Ta kriterij vsebuje tudi zahtevo, da mora biti eksplicirana zveza med variablami projekta (načrtovane obravnave) in kriterijskimi variablami (vedenja, socialne situacije). Takih eksplikacij praviloma ne najdemo v razviti obliki, niti v obliki jasnih hipotez niti kot slike modela povezav med odvisnimi in neodvisnimi variablami. Nekatera besedila se tej zahtevi močno približajo. Na osnovi opisa domnevnih zvez med učno-vzgojno pomočjo in preprečevanjem odvisnosti (projekt B) bi lahko npr. narisali tak model in izrekli hipoteze o povezavah med spremenljivkami. Tudi za projekt samopomočne skupine duševnih bolnikov (projekt D) ali za projekt pomoči družinam (projekt C) lahko rečemo, da gre za dovolj pojasnjeno in operacionalizirano zvezo med variablami projekta in kriterijskimi variablami (funkcioniranje družine, duševnega bolnika).

Ciljna relevantnost storitev. Ciljna relevantnost storitev pomeni zvezo – ne med načrtovano obravnavo in kriterijskimi variablami, ampak med dejansko izvajanimi storitvami in kriterijskimi variablami. Model povezav med značilnostmi projektnih dejavnosti, kot se dejansko izvajajo, in kriterijskimi variablami uspešnosti oziroma doseganja ciljev ni pojasnjen. Snovalci projektov teh dveh vidikov ne razlikujejo; niso pozorni na možno razliko med načrtovanim ali predvidenim in dejansko izvedenim. Zveza med teorijo in konkretnimi storitvami (treningi, skupinskim delom,

svetovanjem, učno pomočjo ipd.) ni prav sistematično pojasnjena, prav tako ne teoretske povezave med storitvami in cilji projektov. Prav mogoče je (to so navsezadnje pokazale tudi tuje empirične raziskave), da je treba učinke projektnih dejavnosti v veliki meri pripisati nespecifičnim dejavnikom, tj., dejavnikom, ki ne izhajajo ne iz teorije, na katero se sklicujejo vodje projekta, ne iz teoretsko utemeljenih specifičnih storitev, metod in tehnik dela, ampak so posledica nespecifičnih dejavnikov, kot so druženje, redno prihajanje, pozornost, ki so je deležni, spoštljiv odnos ipd., ki se pojavljajo pri vseh prijemih. Vendar to samo po sebi še ničesar ne pove o uspešnosti projektnih dejavnosti, saj je znano, da je lahko obravnava uspešna, ne da bi vedeli zakaj, in da je, nasprotno, povsem eksplíciten, koherenten in empirično preverjen model lahko v danem kontekstu neuspešen.

Specifičnost preprečitve (storitev). Glede na to dimenzijo se projekti precej razlikujejo. Pri nekaterih je populacija zelo specifična in izbrana (psihiatrični pacienti, učenci s slabim učnim uspehom, disfunkcionalne družine), pri drugih pa ne (vsi učenci višjih razredov OŠ, prostovoljci). V skladu s temi razlikami se projekti razlikujejo glede na opredelitev vrste preprečitve (primarna, sekundarna, terciarna), pri čemer se primarno preventivni usmerjajo na splošno populacijo, sekundarno in terciarno preventivni pa na bolj specifične populacije. Pri ocenjevanju te dimenzije se izhaja iz predpostavke, da je večja specifičnost boljša, saj lahko jasneje definiramo kriterijske variable in neodvisne variable (storitve, dejavnosti), ki naj bi vplivale nanje, poleg tega pa to pomeni, da se projekt usmerja na bolj ogroženo populacijo. Med projekti sta torej dva, ki sodita k primarni preprečitvi (projekt A in E); dva, ki sodita k sekundarni preprečitvi (projekta B in C) in eden, ki sodi k terciarni preprečitvi (projekt D).

C. KVALITETA IZVEDBE

Skladnost implementacije s teorijo. Implementacija je tem bolj skladna s teorijo, čim boljše praktična izvedba projekta sledi ideal-

no (teoretsko) zamišljeni oziroma načrtovani. O skladnosti implementacije ali praktične izvedbe projektov s teorijami, na katerih temeljijo, in o ustreznosti prevedbi teoretskih postavk v izvedbeno prakso je težko soditi, ker vsem projektom manjka precizna operacionalizacija teoretskih postavk v načrtu projekta, oziroma, niso jasno razmejena teoretska besedila od načrtov projektov. Vendar, na primer, lahko pri projektu B presodimo, da je implementacija skladna s teorijo. Učno-vzgojna pomoč je osrednja dejavnost, ki jo druge dejavnosti podpirajo. Tudi kadri so ustrezno usposobljeni, tako da ni mogoče reči, da bi bil lepo zamišljen načrt v izvedbi ogrožen zaradi pomanjkanja ustreznih kadrov ali drugih praktičnih ovir in omejitev. Nekaj podobnega velja za projekt pomoči družinam (projekt C) in tudi druge projekte. Čeprav vodje tarnajo nad pomanjkanjem sredstev, ni razvidno, katere dimenzije izvedbe so do te mere ogrožene, da bi lahko rekli, da je ogrožena optimalna uresničitev osnovnih načel obravnave. Do tega bi lahko prišlo, če ne bi bilo mogoče dobiti ustreznih usposobljenih prostovoljcev, če zaradi pomanjkljivega financiranja ne bi bilo mogoče sestaviti ustreznega strokovnega tima ipd.

Kvaliteta storitev. Storitve, ki se pojavljajo v projektih, so učno-vzgojna pomoč, skupinska samopomoč, zagovorništvo, trening socialnih veščin, socialna pomoč disfunkcionalnim družinam ipd. Kvaliteta storitev je, kolikor lahko presodimo po opisih brez neposrednega opazovanja in spremljanja dela, v vseh projektih dobra, kar pomeni, da ustrezajo organizacijskim, metodičnim, etičnim in drugim kriterijem. Kriterijev kvalitete sicer nismo podrobno specificirali in ocenjevali vsake storitve posebej, vendar svojo sodbo utemeljujemo na temelju opravljenih analiz in splošnega vtisa o izvedbi dejavnosti. V okviru projekta B smo na primer analizirali poteka učno-vzgojne pomoči na osnovi podrobnega zapisa. Ugotovili smo, da se je izvajalec smotrno in metodično pravilno odzival na svetovančeve izjave. Podobno smo v okviru procesne evalvacije podrobno opisali pet primerov dela z družinami. Tudi iz teh opisov je razvidno, da so izvajalci metodično

pravilno ravnali. Velja, da izvajajo storitve ali nadzorujejo njihovo izvedbo strokovnjaki, ki poznajo metodične in druge kriterije svoje stroke. Vodstva se tudi odločajo le za take vrste storitev, za katere imajo usposobljene kadre in ostale pogoje. Poleg tega imajo v vseh projektih supervizijske sestanke izvajalcev, ki so osnovni instrument skrbi za kvaliteto storitev.

Ustreznost vodenja in upravljanja projekta. Vodenje je ustrezno, če ustreza kriterijem tako imenovanega »novega vodenja«: porazdeljeno vodenje, vključevanje v odločanje, dvosmerna komunikacija, inspirativnost, zunanje povezovanje. Upravljanje je ustrezno, če upošteva kriterije zakonitosti, odgovornosti, urejenosti. Tudi tu velja, da vodenja nismo ocenjevali po vsakem od omenjenih kriterijev posebej, ampak da smo si oblikovali vtis o značilnostih vodenja na temelju celostne slike o projektu in na temelju opisa funkcij in nalog vodje projekta. Za vse projekte lahko rečemo, da imajo vodje obsežno in zahtevno delo, ki ga dobro opravljajo. Odnosi med vodjem in sodelavci v vseh primerih kažejo, da je vodenje demokratično; da je omogočeno sodelovanje članov; da se spodbuja dvosmerna komunikacija, iniciativnost. Vzdušje je v vseh projektih dobro, kar posamezni udeleženci tudi izrecno poudarjajo. Vodje sami opisujejo svoje delo kot naporno in obsežno, vendar da jim daje tudi dosti osebnega zadovoljstva ob uspehu. Izvajalci, naj bodo delavci v okviru javnih del ali prostovoljci, povedo, da se med strokovnimi delavci dobro počutijo; govorijo o prijetnem vzdušju, o podpori, ki so je deležni od strokovnjakov in vodij projekta, kar vse govori, da je vodenje projektov ustrezno. Zakonitosti in urejenosti upravljanja projekta nismo ocenjevali, saj je to delo specifično usposobljenih nadzornikov.

Ustreznost odnosa z uporabniki. Odnos je ustrezen, če se z upoštevanjem metodičnih načel uresničujejo akceptiranje uporabnika, empatija, zavzemanje njegovega stališča, upoštevanje, spoštovanje (pri delavcu), doživljanje uporabnika, identifikacija z delavcem, občutek sprejetosti, razumljenosti, zadovoljenosti potreb, učenja, razvoja in napredka.

Pri vseh projektih, zlasti pri tistih, kjer je bila mogoča analiza procesa, je obilo indikatorjev, da obravnava poteka v skladu z metodičnimi načeli socialnega dela in da se v odnosu z uporabniki uresničujejo omenjene značilnosti (projekti B, C, D). Pri projektih, kjer nismo mogli analizirati procesa, lahko o ustreznosti odnosa do uporabnikov sklepamo na podlagi mnenjskih anket, v katerih uporabniki izražajo svoje zadovoljstvo z izvajalci in sodelovanjem pri projektu, občutek sprejetosti, razumljenosti, napredka pri učenju in razvoju. Pri nekaterih projektih se pri ustvarjanju ustreznega odnosa z uporabniki pretežno opirajo na načela systemskega socialnega dela (projekt C), drugod se sklicujejo na druge teoretske usmeritve, povsod pa dosegajo dober »raport« z uporabniki, kar se odraža v pripravljenosti uporabnikov še naprej prejemati to pomoč, kljub začetnemu odklanjanju pri nekaterih projektih in kljub ambivalentnim čustvom, ki izvirajo predvsem iz strahu pred stigmatizacijo v socialnem okolju.

Č. USPEŠNOST (DOSEGANJE CILJEV)

Izboljšanje socialnega funkcioniranja (veščtin). Analiza primerov dela in mnenjski podatki kažejo, da pride pri vseh projektih do izboljšanja socialnega funkcioniranja: vzpostavljanja stika z izvajalci, komuniciranja, izražanja čustev itn., čeprav so uporabljeni merski instrumenti premalo natančni, da bi mogli razlikovati posamezne vidike socialnega funkcioniranja.

Izboljšanje doživljanja sebe in drugih. Analiza primerov in mnenjski podatki kažejo tudi, da pride do izboljšanja doživljanja sebe in drugih. Tako učitelji in strokovni delavci v enem od projektov ocenjujejo, da se oblikuje pozitivnejša samopodoba učenca, izboljša se samoocena (»se bolje razumem z drugimi, lažje dojemam snov«); otrok je sposoben globljega čustvenega odnosa z odraslim, pride do povečanja samozavesti, zmanjšanja konfliktov z drugimi vrstniki ali družinskimi člani; postane bolj prijazen do sorojencev. Procesna analiza kaže, da se začne mladostnik identificirati

z odraslim. To kažejo tudi mnenjski podatki (s trditvijo »Dobil sem zaupno osebo, ki mi je pripravljena prisluhniti«, se pri enem od programov strinja več kot devet desetih obravnavanih otrok). Poveča se optimizem, doživljanje smiselnosti učenja ali prizadevanja za druge cilje. Tudi pri pomembnih odraslih se izboljša doživljanje otroka. Psihiatrični bolniki navajajo, da so postali bolj samozavestni, bolj odprti.

Izboljšanje specifičnih kritičnih ciljnih vedenj. Ni sistematično zbranih objektivnih podatkov o izboljšanju na kriterijskih variablah, tj., primerjav med stanjem pred obravnavo in po njej na temelju objektivnih podatkov. Na podlagi izjav učiteljev, staršev, izvajalcev oziroma strokovnih timov pa sklepamo, da pride do izboljšanja na kriterijskih dimenzijah. Mnenjski podatki (projekti A, B) in analiza posameznih primerov (pri delu z družinami, projekt C) kažejo, da se pri vseh projektih izboljša stanje na področjih, ki so bila povod vključitve posameznika ali družine v obravnavo. Pri učencih, ki so bili deležni učne pomoči, pride do izboljšanja učnega uspeha; zmanjša se odsotnost od pouka. Pri disfunkcionalnih družinah opažajo, da se družine vsaj do določene mere uredi in da se nezaželeno vedenje omeji. Otroci iz teh družin bolje opravljajo svoje razvojne naloge: šolsko delo, izbira poklica itn.: otrok redneje opravlja domače naloge, se bolje pripravi na pouk, uspešno konča šolo.

Izboljšanje kvalitete življenja. Izboljšanje gmotnega položaja, zaposlitev, družinsko vzdušje, stanovanjske razmere in druge dimenzije kvalitete življenja pridejo v poštev zlasti pri projektih, kjer se dela z družinami ali socialno depriviranimi kategorijami (duševni bolniki). Analiza kaže, da pride v disfunkcionalnih družinah do izboljšanja urejenosti stanovanja, zmanjšanja števila in grobosti konfliktov, do izboljšanja vzdušja v družini kot celoti; pri posameznih članih pa do uspešnejšega dela v šoli in dokončanja šole, do odločitve za iskanje druge pomoči, do sprejemanja pomoči in izboljšanja odnosov z okoljem. Člani skupine samopomoči psihiatričnih bolnikov navajajo, da jim skupina daje čustveno oporo, občutek, da v boleznih niso sami, mo-

žnost druženja. Menijo, da v skupini lahko odkrito govorijo, lahko v stiski pokličejo druge člane.

Izboljšanje socialne vključenosti. Praviloma opazimo izboljšanje na različnih poddimenzijah socialne vključenosti. Učenci, ki so prejeli učno pomoč, trdijo, da se potem bolje razumejo z učitelji, starši in sošolci; izboljšajo se stiki med vsemi tremi udeleženi stranmi, učenci, starši in učitelji. Sodelovanje v vrstniških skupinah na centru za socialno delo jim postane pomembno. Zaradi zmanjšanja nezaželenega vedenja in izboljšanja učnega uspeha se otrokom izboljša položaj med vrstniki in v odnosu do učiteljev. V družinah, s katerimi delajo svetovalci, se poveča pripravljenost za sodelovanje, pripravljenost navezati stik z drugimi ustanovami v okolju in izkoristiti vire ponujene pomoči. Psihiatrični bolniki se navežejo na skupino samopomoči, postane njihova referenčna skupina.

D. UČINKOVITOST

Finančna učinkovitost. Vsi projekti, ki smo jih analizirali, so bili nizko proračunski, zato niti nismo dosledno in podrobno preračunavali razmerja med denarnimi dohodki in stroški. Očitno je, da obseg in kvaliteta dela v vseh primerih daleč prekačujeta skromne zneske dotacij tudi tam, kjer je več sponzorjev, tako da se ta sredstva porabijo le za najnujnejše materialne stroške.

Učinkovitostno razmerje (output/input). Učinkovitostnega razmerja nismo kvantificirali. Osnovni razlog za to opustitev je bila pomanjkljiva metodologija samoevalvacij, v katerih niso ustrezno operacionalizirane ključne kriterijske variable, tako da ni bilo mogoče oblikovati primerljivih indeksov izstopka. Res je tudi, da so s kvantitativnim ocenjevanjem izidov obravnave povezane številne težave, saj iste vrste izid še zdaleč ne pomeni enakega napredka pri vsaki obravnavani težavi in osebi. Pri kvalitativni oceni učinkovitostnega razmerja pa se nagibamo k mnenju, da je v projekte vloženo prizadevanje večje, kot so, vsaj kratkoročno gledano in po običajnih normah pričakovano, terapevtski izidi. Pri vseh

obravnavanih dejavnostih je treba vložiti veliko truda za vsaj navidez sorazmerno majhne in negotove izide. Če upoštevamo, da stojijo za učno-vzgojno pomočjo ali za pomočjo disfunkcionalnim družinam skupine visoko izobraženih in specifično usposobljenih strokovnjakov, motiviranih prostovoljcev; organizacijska struktura javnih zavodov, mreža povezav med njimi in povezav z drugimi sektorji, ter da se za delo z uporabniki porabi veliko časa, moramo ugotoviti, da se pozitivni izidi kažejo sorazmerno pozno; da so pogosto negotovi in se brez spremljanja stanje ponovno poslabša; da niso spektakularni; in da se nanašajo na »trivialne« zadeve, skratka, da razmerje med izidi in vloženo energijo ni videti pozitivno. Vendar je natanko to osnovna značilnost socialnega dela; to je delo, pri katerem po definiciji z velikim vložkom energije dosegamo izide, ki so po merilih zunaj tega sektorja lahko nadvse skromni, s katerimi pa uresničujemo pomembne vrednote.

E. DELOVANJE ORGANIZACIJE

Izboljšanje notranjega delovanja izvajalske organizacije. V samoevalvacijah ni dovolj podatkov, da bi mogli oceniti, ali se je zaradi izvajanja preventivnega projekta izboljšalo notranje delovanje organizacije: vodenje, komuniciranje, odločanje; ali je prišlo do strukturnih sprememb, do izboljšanja vzdušja itn. Indikatorji, ki so v teh poročilih, kažejo, da do takega izboljšanja dejansko prihaja. Preventivni projekti so za organizacije, v okviru katerih se izvajajo, perturbacija, ki vznemiri »status quo« in omogoča spremembe. V programu C trdijo, da je program vnesel novo kvaliteto v delo celotnega zavoda predvsem pri delu z družinami.

Izboljšanje zunanjega delovanja izvajalske organizacije. Več neposrednih podatkov govori o tem, da uvedba preventivnega projekta ali njegovo izvajanje pelje k vzpostavitvi novih povezav z okoljem, utrditvi starih ali spremembam v naravi teh povezav, njihovi vsebini, pomenu, globini in vplivu, ki ga imajo. Razširi in okrepi se

medinstitucionalno sodelovanje (projekt D), zmanjša se stigmatizacija službe same (projekt C), poveča se ugled in veljava centra v okolju. Predstavniki lokalne oblasti spremene svoje mnenje o centru. Okrepi se sodelovanje z drugimi institucijami v kraju, vzpostavijo in okrepijo se povezave z nadrejenimi telesi v republiki.

SKLEPI

Pregledali smo pet preventivnih programov oziroma projektov, ki se izvajajo na centrih za socialno delo v Sloveniji, nekateri kontinuirano že od leta 1995, in sicer program prostovoljnega dela z različnimi kategorijami uporabnikov, projekt učno-vzgojne pomoči učencem osnovnih šol, program pomoči ogroženim družinam, projekt skupine samopomoči za duševno bolne in projekt mladinskih delavnic. Ta pregled je pokazal, da poteka v okviru teh programov in projektov zavzeta dejavnost, usmerjena bodisi v individualno pomoč posameznikom ali družinam bodisi v oblike skupinskega dela, naj bo po zgledu mladinskih delavnic ali skupin samopomoči. Z dejavnostmi v okviru projektov so povezane desetine zlasti mladih, pa tudi odraslih ali starejših uporabnikov. Enako pomembno je tudi dejstvo, da s temi posamezniki ali skupinami delajo poleg strokovnjakov, zaposlenih na centrih, številni mladi ali odrasli prostovoljci in delavci, zaposleni v okviru javnih del. To pomeni, da projekti vežejo nase in povezujejo med seboj ljudi, ki jih sicer ogrožajo procesi dezintegracije zaradi šolske neuspešnosti, nezaposlenosti, duševne bolezni, staranja in podobnega. Ti projekti torej s svojim obstojem in dejavnostjo prispevajo k družbeni integraciji posameznikov, družin in drugih skupin na svojem področju, ki jih še posebej ogrožajo mehanizmi dezintegracije. To integrativno funkcijo opravljajo vsi, ne glede na vsebinske razlike med njimi in ne glede na druge spremembe v vedenju in doživljanju, ki jih domnevno povzročajo.

Vse pregledane projekte vodijo in dejavnosti v njihovem okviru izvajajo strokovno ustrezno usposobljeni kadri. Vodje proje-

ktov so strokovnjaki z visoko izobrazbo ustreznih smeri (socialno delo, psihologija, pedagogika); nekateri med njimi so se še dodatno specifično usposabljali za delo v okviru projekta. Dejavnosti izvajajo poleg strokovnih delavcev bodisi prostovoljni sodelavci bodisi delavci, zaposleni v okviru javnih del; vsi imajo naravi dela ustrezno stopnjo izobrazbe in ustrezno usmeritev. Vsi projekti temeljijo na ustreznem, strokovno preverjenem znanju. Nekateri se opirajo na psihološke teorije in pojme, nekateri na teorijo in načela sistemskega socialnega dela, nekateri na posebej izdelane prijeme za usposabljanje v socialnih veščinah. V okviru vseh projektov so organizirane posebne oblike usposabljanja in uvajanja izvajalcev v delo z ljudmi. V vseh projektih spremljajo delo izvajalcev na rednih sestankih, ki strežejo refleksiji dela, reševanju problemov pri delu, podpori pri delu in v osebnih stiskah in so temeljni mehanizem vzdrževanja kvalitete dela. Nekateri projekti so povezani v širšo mrežo dejavnosti določene vrste (npr. mladinske delavnice).

Projekti, ki smo jih pregledali, pokrivajo vse tri oblike preventive: primarno (mladinske delavnice, prostovoljno delo), sekundarno (učna pomoč, delo z družinami) in terciarno (samopomoč psihiatričnih pacientov). Projekti so, primerno naravi svojega preventivnega pristopa, ciljno usmerjeni. Ciljne populacije so povsod definirane, vendar različno široko: od splošne populacije učencev višjih razredov osnovne šole, starih ljudi, beguncev, prek učno neuspešnih učencev do posebne populacije psihiatričnih pacientov. V odvisnosti od vrste preventive so tudi bolj ali manj konkretno opredeljene značilnosti življenjskega položaja, vedenja in doživljanja, na katere naj bi delovale projektne dejavnosti.

Za vseh pet projektov lahko rečemo, da so vodeni zavzeto in odgovorno do uporabnikov, do izvajalcev in širšega institucionalnega in zunajinstitucionalnega okolja. To velja tako za projekte, ki so vključeni v širšo, središčno vodeno mrežo dejavnosti (mladinske delavnice), kjer potekajo dejavnosti v skladu s predpisano shemo, ki dopušča le določen odstotek prilagajanja

krajevnim razmeram in kjer je centralno organizirano usposabljanje in supervizija, kot tudi za bolj avtonomne projekte, ki niso podrejeni zunanjemu strokovnemu vodstvu. Kvalitativna analiza posameznih primerov dela s posamezniki (pri učno-vzgojni pomoči), z družinami (pri pomoči disfunkcionalnim družinam) ali skupinskega dela (skupina samopomoči) je pokazala, da se delo odvija po strokovnih načelih socialnega dela. V vseh projektih je izvajalcem uspelo pridobiti uporabnike in jih zadržati v projektih dejavnostih ali ohraniti stik z njimi po obdobju intenzivnejše obravnave. Uporabniki izražajo zadovoljstvo, občutek sprejetosti, razumljenosti in mnenje, da so napredovali pri urejanju problematike.

Ocene uspešnosti projektov temeljijo pretežno na mnenjih in ocenah neposrednih in posrednih udeležencev v projektu, uporabnikov in izvajalcev, kot so jih v okviru samoevalvacij zbrali nosilci projektov. Delno temeljijo na analizi primerov in delno na opisu organizacije in dejavnosti. Ni nas zanimala samo uspešnost v odnosu do neposrednih uporabnikov (učenci, družine, bolniki) ampak tudi v odnosu do izvajalcev, to je, do prostovoljcev in delavcev v okviru javnih del, in v odnosu do organizacije kot celote. Kljub metodološkim pomanjkljivostim pri izvajanju anket (osip), kjer so bile izvedene, in kljub majhnemu številu analiziranih primerov je vendarle upravičen vtis, da so vsi obravnavani projekti uspešni, to je, da dosegajo svoje cilje. Posebej nas je zanimalo stanje na petih ciljnih dimenzijah: izboljšanje socialnega funkcioniranja (veščin), izboljšanje doživljanja sebe in drugih, izboljšanje specifičnih kritičnih ciljnih vedenj, izboljšanje kvalitete življenja in izboljšanje socialne integracije. Te dimenzije so bile definirane kot osnovne za evalvacijo, potem ko so že bile izvedene samoevalvacije, zato niso v vseh projektih sistematično preverjene.

O izboljšanju socialnih veščin lahko sklepamo le posredno, celo pri projektu, katerega osnova dejavnost je trening socialnih veščin (mladinske delavnice); posredno, na osnovi njihovega splošnega mnenja, da so jim delavnice koristile (da so postali »bolj komunikativni«, več povedo o sebi, so bolj

družabni, manj zadržani), na osnovi motiviranosti učencev za obiskovanje srečanj, njihovega sodelovanja, na osnovi izraženega zadovoljstva s projektom in na osnovi ugodnega splošnega mnenja izvajalk.

Nekoliko zanesljivejši so podatki, ki govore o izboljšanju doživljanja sebe in drugih, saj gre za dimenzijo, o kateri se lahko poučimo samo prek subjektivnih izjav. Učenci, vključeni v učno-vzgojno pomoč, trdijo, da se bolj razumejo z drugimi, da lažje dojemajo snov. Udeleženci mladinskih delavnic menijo, da so postali bolj samozavestni, bolj sproščeni; ali pa navajajo, da drugače doživljajo vrstnike, šolo, učitelje in starše. Pri delu z družinami se je, sodeč po opisih primerov, izboljšala samopodoba pri večini otrok. Tudi psihiatrični pacienti poročajo o izboljšanju samozavesti in odprtosti.

Do izboljšanja specifičnih ciljnih vedenj je prišlo na primer pri projektu učno-vzgojne pomoči, kjer so se po menju učiteljev in izvajalcev izboljšali: razumevanje učne snovi, delovne in učne navde, odnos med učiteljem in učencem in stik med starši in šolo. Tudi pri delu z družinami izvajalci ugotavljajo izboljšanje učnega uspeha otrok in splošnega delovanja predvsem otrok, delno tudi družine kot celote.

Izboljšanje kvalitete življenja lahko precej zanesljivo ugotovimo pri delu z družinami in v skupini samopomoči psihiatričnih pacientov. Pa tudi pri delu z učenci in mladostniki se kaže izboljšanje kvalitete življenja v izboljšanju odnosov na različnih ravneh in izboljšanju vzdušja v družinah oziroma v šoli, o čemer poročajo tako učenci (starši, učitelji) kot izvajalci.

Izboljšanje socialne vključenosti je morda najbolj viden rezultat dejavnosti vseh petih projektov. Velik delež k socialni vključenosti prispeva že vključitev v projekt, ki spodbudi redno obiskovanje srečanj v okviru projekta in se postopno iz ne vselej prijetne obveznosti spremeni v pričakovano in zaželeno dejavnost. Uporabniki se navežejo na svetovalce, na skupine, ustvarijo se prijateljstva; projektne dejavnosti spodbude mladostnike k drugim dejavnostim in vključitvi v pristočasne dejavnosti. Pri delu z družinami so svetovalci posredo-

vali stike z drugimi ustanovami, pomagali pri všolanju, iskanju zaposlitve ipd. Psihiatričnim pacientom, ki jih še posebej ogroža izolacija, je skupina samopomoči pomembna vez z drugimi in posrednik v odnosih z okoljem.

Delo v okviru preventivnih projektov je pomemben vir duševne energije za strokovne delavce in izvajalce. Strokovni delavci praviloma ugotavljajo, da jim je delo pri projektu smiselno dopolnilo rednemu delu; delo, ki jih razbremeni in sprosti, pri katerem doživljajo bolj neposredno zadovoljstvo zaradi uspeha kot pri rednem delu na težavnih socialnih primerih. Če upoštevamo, da so med izvajalci prostovoljci – mladi ljudje, ki se pripravljajo na poklice za delo z ljudmi –, moramo ugotoviti, da se večina dobro zaveda dragocenosti izkušenj, ki si jih pri tem pridobijo. Ob vodenju drugih in skupinskih supervizijah se učijo tudi sami, poleg tega pa imajo strokovno pomoč v primeru lastne stiske. Podoben učinek ima to sodelovanje tudi na zaposlene v okviru javnih del. Izredno pomemben je učinek projektne dejavnosti na organizacijo v celoti. Z izjavami vodij in izvajalcev je dokumentirano izboljšanje povezanosti centrov z lokalnim okoljem, povezanosti z državnimi ustanovami, drugimi institucijami in organizacijami v Sloveniji, povečanje ugleda centra v lokalnem okolju, izboljšanje samopodobe centra kot uspešne organizacije. Manj dokumentirani so učinki na notranjo organizacijo centra, vendar so indikatorji, da se izboljša vzdušje in sodelovanje v centru. Ta mnogostranski učinek preventivnih projektov posebej poudarjamo.

Projekti, ki smo jih pregledali, so organizacijsko izvedljivi. V njihovem okviru potekajo konstruktivne dejavnosti. Kažejo, da so se sposobni ohranjati in razvijati. Ta se je iz skromnih začetkov v nekaj letih razvil v razvejano strukturo; drugi požene pogankke v drugem kraju; tretji se ohranja in išče vire kljub temu, da je izgubil del prvotne podpore. To pomeni, da imamo pred seboj viabilne socialne »organizme«, ki vežejo nase in okrog sebe množico ljudi in tako prispevajo k socialni integraciji lokalnega okolja in že samo zato zaslužijo podporo.

Evalvacija vseh obravnavanih projektov temelji na modelu kompleksne večnivojske evalvacije; to pomeni, da so si izvajalci samoevalvacijskih analiz prizadevali zbrati podatke o dogajanju na različnih ravneh projektne organizacije in od različnih skupin udeležencev, kar prispeva k celovitosti slike o obravnavanih projektih. Vse evalvacije uspešnosti (doseganja ciljev) pa temelje le na opisnih podatkih o poteku projekta in njegovih dejavnosti in na mnenjskih podatkih udeleženi v projektu. V nobenem projektu ni niti poskusa, da bi se približali eksperimentalnemu modelu evalvacije. Tako v nobenem samoevalvacijskem poročilu ni nobene neposredne objektivne primerjave med stanjem na kriterijskih variablah pred vključitvijo v projekt in po njej, čeprav so projekti trajali dovolj dolgo, da bi bilo smiselno te podatke zbirati, in čeprav bi bili nekateri podatki vsekakor dostopni in variable sploh niso težko merljive, npr. podatki o učnem uspehu učencev, ki so bili vključeni v projekt učne pomoči. Res je, da se ti podatki nanašajo na grobe končne kazalce uspešnosti, na katerih morda ne bi ugotovili sprememb. Toda to ne pomeni, da smemo te primerjave opustiti. Več je subjektivnih primerjav med stanjem na kriterijskih variablah pred vključitvijo v projekt in po njej v obliki subjektivnih mnenjskih vprašanj in ocenjevalnih lestvic, ki na primer zahtevajo od respondenta, da primerja svoje stanje pred vključitvijo v projekt in po njej, ali da oceni stanje končnega uporabnika pred vključitvijo in po njej (npr. učitelj oceni, ali se je učenčev uspeh izboljšal). Še pogosteje pa se evalvacije omeje na ugotavljanje zadovoljstva različnih udeležencev, kar vsekakor ni dovolj. Skratka, pri uporabljenih metodah samoevalvacije ugotavljamo pomanjkljivosti, zaradi katerih sklepi o uspešnosti projektov niso tako trdni, kot bi lahko bili.

PREDLOGI

Glede na opisane izide evalvacije sodimo, da preventivni programi centrov za socialno delo izpolnjujejo svoje poslanstvo in prispevajo k družbeni povezanosti ljudi, pri

katerih je iz različnih razlogov ogrožena. Z različnimi dejavnostmi utrjujejo pri udeležencih pozitivno doživljanje sebe in drugih, usposablajo v socialnih veščinah, izboljšujejo kvaliteto življenja in prispevajo k ublažitvi ali odpravi motečih vedenj. Z javno podporo, kakršne so bili deležni do sedaj, so opravili zelo koristno in pomembno delo, uspešno in dovolj učinkovito. Zato menimo, da je treba te programe še naprej podpirati, jih razvijati in širiti. Zaslužijo še nadalje največjo možno podporo države.

Priporočamo, da bi zaradi boljše ciljne usmerjenosti programov in jasnejše definicije ciljne problematike vsak program v fazi načrtovanja utemeljili s specifično usmerjeno socialno analizo populacije ali krajevnih razmer, na katere naj bi se projekt usmeril.

Priporočamo, naj bi v fazi načrtovanja programa jasno, realistično, konkretno in prilagojeno naravi projekta definirali cilje programa in jih operacionalizirali tako, da bi določili minimalne in maksimalne stopnje ugodnih izidov na posameznih ciljnih dimenzijah, kot priporoča metoda lestvic za doseganje ciljev. Izboljšati je treba mere uspešnosti programa.

Priporočamo, naj se v izvajanje programa vgradijo postopki spremljanja in samoevalvacije, to je, periodičnega pregleda stanja na ključnih ciljnih dimenzijah in stanja na dimenzijah viabilnosti.

Literatura

- H. E. FREEMAN, C. C. SHERWOOD (1970), *Social Research and Social Policy*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- E. M. GOLDBERG, J. GIBBONS, I. SINCLAIR (1985), *Problems, Tasks and Outcomes: The Evaluation of Task-centred Casework in Three Settings*. London: George Allen and Unwin.
- A. KOS (1984), Učinki nepoklicnega prostovoljnega dela na področju socialnih dejavnosti. V: B. MESEC *et al.* (ur.), *Prostovoljno delo na področju socialnih dejavnosti*. Ljubljana: DDU Univerzum.
- B. MESEC (1994), Evalvacija prostovoljnega dela. *Socialno delo* 33: 4.
- E. J. MULLEN, J. R. DUMPSON (1972), *Evaluation of Social Intervention*. Jossey-Bass: San Francisco.
- M. Q. PATTON (1980), *Qualitative Evaluation Methods*. Beverly Hills: Sage.
- P. RAYNOR (1984), Evaluation with One Eye Closed: The Empiricist Agenda in Social Work Research. *Brit. J. of Social Work* 14, 1: 1-10.
- W. J. REID, P. HANRAHAN (1981). The effectiveness of social work: Recent evidence. V: E. M. GOLDBERG, N. CONNELLY (ur.), *Evaluative Research in Social Care*. London: Heinemann.
- ROSSI, FREEMAN (1982), *Evaluation: A Systematic Approach*. Newbury Park: Sage.
- A. RUBIN (1993), *Research Methods for Social Work*. Pacific Grove: Brooks and Cole.
- E. SAINSBURY (1975), *Social Work with Families*. London, Sainsbury: Routledge and Kegan Paul.
- SHADISH *et al.* (1991), *Foundations of Program Evaluation: Theories of Practice*. Newbury Park: Sage.
- B. SHELDON (1986). Social work effectiveness experiments: Review and implications. *Brit. J. of Social Work* 16: 223-42.
- B. STRITIH (1994), *Prispevki za študij socialnega dela*. Visoka šola za socialno delo, Ljubljana.
- TRIPODI, FELLIN, EPSTEIN (1971), *Social Program Evaluation*. Itaca: F. E. Peacock.
- C. H. WEISS (1975), *Evaluation research: Methods for Assessing program effectiveness*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.

Srečo Dragoš

CIVILNA DRUŽBA IN DRŽAVA

Razumljivo je, da se po osamosvojitvi Slovenije spominjamo ključnih državniških dogodkov: izvedbe plebiscita za samostojno in neodvisno državo (december '90), njene razglasitve ter hkratnega začetek napada zvezne armade na Slovenijo (junij '91), sprejema prve ustave samostojne Slovenije (december '91), sprejema naše države v OZN (maj '92), sprejema v polnopravno članstvo Sveta Evrope (maj '93) itn.

Ni pa razumljivo, da ob tem pozabljamo na civilno družbo, brez katere ne bi bilo zgornjih dogodkov. Sicer je res, da je država nekaj povsem drugega od civilne družbe in da je slednja ob državotvornih prelomnicah zato postavljena v ozadje. Ni pa res, da bi lahko zaradi te razlike med njima država nastala in obstala brez civilne družbe. Prav letos mineva deset let od dogodkov, ključnih tako v civilnem kot v državnem smislu. In ta desetletnica je povod tega prispevka. Z njim želim opozoriti na trojni pomen civilne družbe pri nas: socialni, zgodovinski in konceptualni.

Osrednjo pozornost namenjam zlasti tretjemu vidiku. V prvih dveh delih bom socialni in zgodovinski vidik le jedrnato povzel. A ne zato, ker bi bila manj pomembna, ampak ker ju lahko razumemo šele skozi tretjega, saj je predvsem od konceptualizacije civilne družbe (kako jo razumemo) odvisno, kako jo bomo vrednotili. Prvi vidik je namreč najmanj problematičen, saj se mu v strokovnih krogih pripisuje vse večjo pozornost (zlasti v socialnem varstvu in socialnem delu, v zadnjem času tudi v sociološki teoriji). Drugi vidik – zgodovinski oz. dogodkovni – je v javnosti še vedno vrednoten pozitivno, čeprav se zdi,

da se njegov pomen zmanjšuje zaradi podarjanja poznejših državotvornih prelomnic. Zares problematičen pa je tretji vidik, mislim, da zlasti zaradi treh razlogov: ker je dialog o civilni družbi in zanimanje zanjo od osamosvojitve dalje v upadu, ker je njena refleksija zamejena zgolj na ozke kroge specialistov in ker niti med njimi nikoli sploh ni bilo konsenza, kaj civilna družba je, danes pa je disenz o tem še večji, kot je bil pred desetletjem.

SOCIALNA RAVEN

Če sem prej zapisal, da so se ključni civilnodružbeni premiki pri nas zgodili pred desetimi leti, je to mišljeno samo v kontekstu današnje države, ki je izšla iz teh dogodkov. S tem pa ni rečeno, da se nam je takrat prvič »zgodila« civilna družba, čeprav mnogi tako mislijo. Zgodovinsko največji dosežki civilne družbe na Slovenskem datirajo že pred prvo svetovno vojno. Zasluge za to je imelo Krekovo zadrugišništvo (njegove *raiffeisnovke*). V času, ko so se prvič na naših tleh začele porajati prave politične stranke, ko so nastajali prvi sindikati, ko so se zgodile prve sodobne volitve, ko je moderna tržna, na kapitalu utemeljena ekonomija začela dokončno izpodrivati pomen zemlje in drobne kmetijsko-obrtno produkcije, ko je industrializacija že povzročala pospešeno urbanizacijo, omogočila nastanek povsem novih družbenih slojev (zlasti delavskega in tanek sloj zgodnjih industrialcev kot zametkov prve buržoazije), ko je bila konservativna, v srednji vek zazrta integrativna matrika katoliških Slovencev dokončno

konfrontirana s tipičnim evropskim izzi-
vom, tj., z liberalizmom tako na gospodar-
ski, kulturni (vrednotni) kot na politični
ravni, ko je tovrstno intenzivno odpiranje
Slovencev v svet (tudi Slovenk: začetek
prvih ženskih gibanj) sovpadlo z začetki
politične emancipacije in hkrati z revščino,
ki je naraščala tako med večinskim kme-
čkim slojem kot med novim delavskim – v
tem času je Janez E. Krek začel s svojim
zadružništvom kot tipičnim projektom
civilne družbe. Šlo je za reševanje fragmen-
tiranih, ekonomsko propadajočih kmetij,
okrožij in celih pokrajin, v katerih primi-
tivna, razdrobljena in po obsegu skromna
kmetijska pridelava ni bila več konku-
renčna; hkrati je izpadel tudi postranski
zaslužek kmetov iz domače tradicionalne
obrti, ki je pospešeno propadala (železnica
npr. dokončno izpodrine furmanstvo, ne
povzroči pa pričakovane industrializacije in
odprtja delovnih mest), ob tem pa so se
razcveteli še razni prekupčevalci in posoji-
lodajalci, ki so z oderuški krediti »pomaga-
li« kmetom, nevajenim denarnih trans-
akcij. Kreku je v nekaj letih skoz zadruga
uspel integracijski projekt, oprt izključno
na načela samopomoči, subsidiarnosti in
transparentnosti (poslovanja). S tem je bil
ne le ublažen, ampak zaustavljen dokončni
propad takratnega prevladujočega kmeč-
kega sloja. Po Krekovi smrti je klerikalna
stranka speljala kapital, akumuliran z zadru-
žništvom, v lastne politične namene (danes
se temu reče »virmanske afere«) in z zadru-
žništvom je bilo konec. Tudi sicer je imel
Krekov projekt nekatere utopične elemen-
te, zaradi katerih so ga presegli že v obdobju
med obema vojnama, in razumljivo, da danes
ne more služiti kot nekakšen novodobni
»recept« civilne aktivizacije, kot si neka-
teri obetajo (o civilno-družbenem dometu
krekovstva gl. Dragoš 1994; o preseganju
Kreka pa v Dragoš 1998: 229-243). Vendar
to v ničemer ne zmanjšuje Krekove veličine.
Tudi dejstvo, da so si klerikalci kot najvpliv-
nejša politična stranka med obema svetov-
nima vojnama pomagali na oblast z zadru-
žniško kapitalsko dediščino, ni v neposredni
zvezi s Krekovimi zadrugami. Zaradi te po-
litične zlorabe zadružništva se je krekovstvo
površno stigmatiziralo kot fašizem že od

prvih Kardeljevih člankov iz tridesetih let,
pa vse do Žižkovih iz konca osemdesetih.
Krek je bil kot socialni aktivist res tudi
politično profiliran (nikakor ne na najslabši
način), vendar to ni razlog privlačnosti nje-
govega projekta med kmetstvom, čeprav je
res, da so prav ti sestavljali najmnogičnejše
volilno telo za klerikalce (tradicionalna ver-
nost, ruralnost). Ne gre pozabiti, da je bil
Krekov zadružniški princip organizacije
namenjen tudi delavcem, kjer je tudi imel
uspehe, poleg tega pa zadružništvo sploh
ni bilo organizirano na verski podlagi,
ampak je vanj vabil vse, tudi npr. ateistične
socialdemokrate. Zato glavni razlogi pri-
vlačnosti zadrug niso bili ideološko-stran-
karski, ampak socialno-ekonomski. Dobra
organizacija zadružniških hranilnic je omo-
gočala neposreden nadzor nad menedž-
mentom, nizkimi pristopnimi finančnimi
deleži, dajanjem posojil samo tistim, ki so
jih bili potrebni, in njihovim vračanjem.
Čarobna palica, da je posojanje revežem in
vračilo posojenega delovalo, so bile nizke
obresti, ki so zelo hitro odvzele moč vaškim
bogatašem (kraljem na Betajnovi). Cena
kredita, ki so jo omogočale zadružne posoi-
jilnice, je bila običajno le 0,5% do 1,5% višja
od obresti za vloge. Če to primerjamo z na-
šim stanjem pred dvema letoma, vidimo, kaj
pomeni oderušstvo: Ljubljanska banka je po
eni strani denarnim vlogam (na vpogled)
priznavala enoodstotne obresti, po drugi
strani pa je za razne kredite terjala obresti
v višini 10% + usklajevanje z inflacijo, t. i.
TOM (prim. Granda 1998: 84). Skratka,
Krekov zadružniški projekt je s svojim
načinom in učinki dokaz, da razmah civilne
družbe na Slovenskem ni od včeraj in da ni
bil politično motiviran.

☞ Danes je drugače. Civilna družba po letu
1990 je drugačna od tiste pred osamosvoji-
tvijo in v novih razmerah se šele vzpostavlja,
hkrati pa ne bo več politizirana (vsaj ne v
enakem smislu kot pred desetletjem). Na
socialni ravni lahko pričakujemo njeno
afirmacijo zlasti v obliki samopomočnih
skupin – tako na strani ponudbe socialnih
storitev in uslug (prostovoljni sektor) kot z
vidika njihovih odjemalcev (zagovornišтво)
– in pri vzdrževanju socialnih mrež (nefor-
malni sektor). Tudi celotni transfer države

blaginje v socialno državo je zamišljen kot državno podprta afirmacija civilne družbe na račun demonopolizacije državnih izvajalcev na socialnem področju. In to so, kljub tranzicijskim zadregam ter problemom s pravno državo, resni obeti. Ni slučajno, da npr. že prva varianta *Nacionalnega programa za socialno varstvo* (ki je, ko to pišem, že usklajen in vložen v parlamentarno proceduro) izrecno računa na civilno družbo. V poglavju omenjenega programa z naslovom »Nosilci in odgovornost za uresničitev programa« je naštetih deset ključnih nosilcev in eden od njih so tudi »civilna združenja in uporabniške organizacije« (PR 1998: 22).

Nekaj podobnega se dogaja tudi na politološki in sociološki ravni. Osrednji poudarek na civilno-družbeni sferi je opazen zlasti v najnovjših političnih, tj. post-thatcherjskih oz. post-reaganovskih prijemih (Blair, Clinton). Analitiki poudarjajo, da je npr. ključ zadnje zmage angleških laburistov predvsem v tem, da so s svojim političnim programom nagovorili ljudi na drugačen način: volilno telo, kritično do thatcherjanske privatizacije in brezposelnosti, ki ji je sledila (Giddens 1993: 322), in hkrati tradicionalno nezaupljivo tudi do vpletanja države, so laburisti pridobili s skrbjo za civilno družbo. Ne desna ne leva, ampak civilno-družbena opcija je tisto, kar je tudi na sociološkem področju v zadnjih letih izrazita konjunkturna tema. Njena sociološka tematizacija se dogaja pod skupnim imenom »tretja pot« (prim. najnovjše in najcelovitejše delo s tega področja: Giddens 1998). Pod to sintagmo se išče koncept, ki bi bil nekaj vmesnega med klasičnim socialdemokratskim in neoliberalističnim modelom, v katerih je bila država do civilne družbe ali preveč paternalizirana ali pa ignorirana. »Tretja pot« torej resno računa na civilnodružbeno afirmacijo, čeprav je res, da omenjena sintagma še vedno ostaja tipično večpomenska, ko jo lahko vsakdo misli na svoj način. In poleg tega sploh ni nova. Že nekaj desetletij jo npr. uporablja katoliška cerkev. Nerodnost pa je v tem, da v papeških enciklikah, na katerih kontinuiteto se vseskoz sklicuje, ni operacionalizirana razlika med t. i. menjalno in socialno

pravičnostjo, ki naj bi nadomestila liberalistično in kolektivistično varianto ekonomije. Zato je »tretja pot« v cerkveni varianti pomenila marsikaj: od apologije fašističnega korporativizma iz tridesetih let do abstraktnega pannacionalnega humanizma v smislu skrbi za človekove in ekološke pravice (od šestdesetih let dalje). Danes pa pri nas o »tretji poti« začenjajo govoriti celo vodilni politiki opozicije, tako Borut Pahor kot Janez Janša. Kaj mislita s tem, je še nejasno. Pri prvem se zdi, da s tem izrazom zgolj opozarja na zaostrovanje socialnih problemov, do katerih je tržno-liberalni projekt države premalo pozoren (če ne gre za nič drugega, je to še vedno variacija klasičnega socialdemokratskega modela izpred druge svetovne vojne). Pri drugem politiku, ki je sicer napovedal preusmeritev svoje stranke v prihodnost, pa se sklicevanje na »tretjo pot« še vedno veže na sintagme okrog antikomunizma, udbomafije, komunistične zarote, bivše nomenklature itn. Zato utegne v našem prostoru »tretja pot« še nekaj časa ostati zgolj politična folklor. A to ni bistveno. Sintagma kljub temu anticipira rehabilitacijo civilne družbe, ki se ne bo več dogajala na klasične načine (znotraj katerih je njena artikulacija bila vselej v domeni političnih strank). To je dobro. Manj navdušujoče pa je, da se bo afirmacija civilne družbe skoraj zagotovo dogajala tako v kontekstu postmodernih kot tudi (neo)konserватivnih vrednotnih opcij, vključujoč celo možnosti fundamentalizmov. Kajti, kot pravi Giddens:

Že v skladu s samo definicijo velja, da s tveganji nihče ne more kalkulirati in v tem smislu so prihodnje tehnološke spremembe nepredvidljive, o tem še ni zarisanih nobenih prepričljivih scenarijev. (Giddens 1998: 153.)

Citat velja seveda tudi za Giddensovo »tretjo pot«. Kljub navedenim nejasnostim pa so to pomembni indici oživljanja civilne družbe, in sicer na bistveno drugačne načine:

- ko njena revitalizacija ne bo več antagonistična do države,
- ko tudi ne bo več pod državnim paternalizmom,

• hkrati pa emancipacija oz. premik pozornosti z države na civilno družbo tudi ne bo več mogla biti državni izgovor za reduciranje stroškov (neoliberalizem).

Oziroma, enostavneje – gre za iskanje novih načinov sinergije med državnim in civilnim, med politiko in stroko, med javnim in privatnim (čeprav to ne bo enostavno izvedljivo). A zdi se, da so danes pogoji za to boljši kot kadarkoli prej.

ZGODOVINSKA RAVEN

Na to raven postavljam tiste kronološke dogodke, ki so bili pred desetimi leti ključnega pomena za afirmacijo civilne družbe. Prav leta 1989 je na Slovenskem prišlo do kulminacije transfera civilno-družbenih pobud na zakonodajno raven, to je v tisto oz. tako pravno obliko, ki je (s sklicevanjem na suverenost) legitimirala prostor političnega pluralizma. Šele na tej podlagi so bile prvič v naši zgodovini in prvič v takratni SFRJ omogočene prave večstrankarske volitve kot tudi vsi nadaljni koraki vzpostavljanja državne suverenosti (omenjeni na začetku tega teksta). V tem smislu so bili na ravni civilne družbe v osemdesetih letih najpomembnejši naslednji trendi: dolgotrajna krepitev oporečniških gibanj, predvsem med družboslovno inteligenco (npr. izid 57. št. Nove revije, takratna Tribuna, revija 2000, celo Problemi...), kongres ZSMS v Krškem, na katerem se je ta paradržavna politična organizacija že takrat (1984) deklarativno in eksplicitno odprla za nova civilno-družbena gibanja, ne smemo pa zanemariti tudi krepitev liberalnejše struje v sami ZKS, ki je z Milanom Kučanom na čelu (od 1986 dalje) vzpostavljala ekvilibrij glede na dogmatični pol partijskega kadra, kar je blokiralo represivnejše posege slovenskih oblasti v poznejših dogodkih (ob napadih JLA na Mladino, ob procesu proti četverici in ob pritiskih srbske politike). Vse to je omogočilo, da je pred desetimi leti civilna družba na Slovenskem naredila zadnje, najpomembnejše premike. V letu 1989 se je zgodilo naslednje:

• 12. januar: ustanovitev Slovenske demokratične zveze (predsednik D. Rupel).

• 16. februar: ustanovitev Socialdemokratske zveze Slovenije (predsednik F. Tomšič); ni slučajno, da sta se obe navedeni politični tvorbi imenovali »zveza« in ne *stranka*, saj prostor političnega pluralizma še ni bil legaliziran (isto velja tudi za Slovensko kmečko zvezo, ustanovljeno leto prej).

• 27. februar: zborovanje v Cankarjevem domu, civilnodružbena manifestacija proti uvedbi izrednega stanja na Kosovu (to zborovanje postane za Srbijo kronski dokaz, da podpiramo albanski separatizem, zato se v Beogradu na mitingu zbere nad 800.000 ljudi, ki obsodi zborovanje v Cankarjevem domu in terja državne ukrepe).

• 8. maja: na ljubljanskem Trgu osvoboditve se zbere 10.000 ljudi, kjer Tone Pavček prebere Majniško deklaracijo, v kateri je na prvem mestu zahtevana suverenost slovenskega naroda (odločitev, da politično deklaracijo predstavi pesnik, je bila sprejeta zato, da bi se lažje izognili sankcijam, ki bi bile verjetnejše, če bi jo prebral politik – iz enakih razlogov je bil tudi celotni dogodek uradno prijavljen zgolj kot razširjena »javna seja ZSMS«, saj so to zborovanje slovenske oblasti prepovedale).

• 22. maja: Slobodan Milošević javno označi dogodke v Sloveniji za fašistoidne pojave.

• 20. julij: iz takratnih dopolnil, ki se pripravljajo k ustavi Socialistične republike Slovenije, se umakne formulacija o vodilni vlogi ZKS.

• 27. septembra: naša skupščina sprejme ustavna dopolnila (takrat postane Prešernova Zdravica tudi uradna slovenska himna), hkrati pa se v večjih srbskih mestih in v Titogradu zgodijo mitingi, na katerih ljudje zahtevajo orožje za obračun s Slovenci; ob tem organi SFRJ zahtevajo od zveznega ustavnega sodišča, da oceni neskladnost slovenske ustave z zvezno.

• 21. novembra: slovenski državni organi prepovedo organizacijo srbskega »mitinga resnice« v Ljubljani.

• 27. december: slovenska skupščina sprejme tako volilno zakonodajo, ki po novem omogoča izvedbo (prvih) večstrankarskih volitev.

• Na tej podlagi se zgodijo v naslednjih letih tipični državotvorni dogodki (v pragem pomenu besede).

Iz navedene kronologije sledi, da je šele civilna družba vzpostavila (omogočila ter izsilila) prostor *politične javnosti*. Ta prostor so odprli tisti akterji civilne družbe, ki so se javno izrekli in organizirali na podlagi političnih interesov. S tem je bil storjen prvi, nezadosten, a odločilen civilno-družbeni korak: izostrilo se je tisto, kar se je dogajalo v prejšnjih letih, tj., dokončno se vzpostavi razlika med politično in nepolitično sfero civilne družbe. Pri tem slednjo, *nepolitično sfero*, sestavljajo civilni prostori zasebnosti, družine, vere, gasilskih, ribiških, profesionalnih, kulturno-umetniških, ekonomskih in drugih tvorb, ki se samodefinirajo kot nepolitične zato, ker jih motivirajo predvsem partikularni interesi, uresničljivi mimo naveze s politično močjo oz. brez relacij z državnimi oblastmi. Konstituiranje politične javnosti še ne pomeni razvitega političnega pluralizma, je pa bistven pogoj zanj, saj drugega ni brez prvega, to pa zaradi dveh funkcionalnih razlogov:

a) ker je funkcija politične javnosti kot strukturnega dela civilne družbe (najprej) v tem, da vzdržuje razliko z njenim nepolitičnim delom; šele ta razlika namreč omogoča, da civilni akterji – tako individualni kot kolektivni, tako na področju zasebnosti kot javnosti – lažje ostajajo nekontaminirani s političnimi zadevami (primer: na področju zasebnosti je to znotraj družine doseženo takrat, ko starši in otroci, čeprav volilci nasprotnih političnih strank, lahko za domačim TV ekranom mirno gledajo politične oddaje, ne da bi se skregali; v javni sferi pa takrat, ko npr. neko profesionalno združenje polemizira o strokovnih razhajanjih znotraj sebe mimo in neodvisno od individualnih političnih preferenc lastnega članstva, vpletenega v polemiko);

b) ker je druga funkcija politične javnosti v tem, da omogoča institucionaliziranje form političnega zastopništva (zlasti političnih strank), brez katerih ni mogoča parlamentarna demokracija, ki je pogoj pravne države.

Politična javnost in politične stranke –

šele oboje skupaj sestavlja *politični pluralizem* kot mediator med dvema poloma družbene strukture: med civilno družbo (oz. njenim nepolitičnim delom) na eni strani in med (pravno) državo na drugi strani. Iz prej navedene kronologije civilnih dogodkov je razvidno, da se je slovenski prostor politične javnosti dokončno formaliziral takrat, ko je bil del civilne družbe sposoben javno artikulirati in manifestirati lastna politična stališča. Videli smo, da se leto 1989 začne s tvorbo prvih večjih političnih grupacij v civilni družbi, ki že imajo svoje politične programe, čeprav to še niso bile stranke v sodobnem smislu; kot »zveze« (SDZ, SZS, še prej SKZ) so bile nekaj več od prejšnjih družbenih gibanj, iz katerih so izšle, hkrati pa še niso postale klasične politične stranke, za kar se deklarirajo pozneje. To je bil začetek. Tisto leto (1989) se konča s sprejemom skupščinske zakonodaje, ki legalizira večstrankarske volitve. Vmes je kronološka ilustracija politične javnosti kot nujnega pogoja za nastanek bolj profiliranih skupin z jasno razpoznavnimi političnimi programi, ki se odslej, ko se organiziranje okrog teh (strankarskih) programov, tudi vse bolj razlikujejo med sabo. Divergenca med njimi pa ni nič slabega, nasprotno: ravno njihovo razhajanje v pomembnih političnih vprašanjih omogoča kompetitivnost in s tem demokratizacijo. Seveda s pogojem, da nobena od takih skupin nima vnaprejšnjega monopola nad ostalimi. Šele na podlagi tovrstne strankarske pluralnosti je mogoče izpeljati svobodne in neposredne volitve, s katerimi se konstituira reprezentativen parlament ter s tem njegovo najpomembnejše orodje – parlamentarna država kot izvrševalka zakonodajne oblasti. Brez te pa ni niti državljanske svobode niti človekovih pravic kot pogoja sodobne civilne družbe (iz tega izhajajo pomembni poudarki, ki nam bodo prišli prav v sklepnem delu tretjega razdelka, kjer je povzeta logika ključnih civilno-družbenih konceptov).

Vendar se tu problemi šele začnejo. Če je civilna družba pogoj pravne države (in narobe), ali imamo opravka s civilno družbo tudi takrat, ko še ni pravne države? Kakšna je razlika med civilno družbo in

človeško družbo (v smislu teritorialno, interakcijsko in organizacijsko povezanih skupin ljudi)? O prvi se govori šele zadnjih nekaj stoletij (pri nas desetletij), za drugo pa je jasno, da je že od prej in ima večtisočletno zgodovino; če vštujemo še socialno organizacijo vseh znanih dvonožnih človečnjakov, pa se zgodovina raztegne tam nekje čez štiri milijone let. Tudi če se zamejimo na predmoderne, a že človeške družbe – kakšna je razlika med civilnim in predcivilnim, recimo »naravnim«, družbenim stanjem? Ali če se osredotočimo le na sodobne, (post)moderne družbe, kjer je razlikovanje med državo in družbo že utrjeno in pravno varovano: je v nenehnem kompleksiranju svetovnih globalizacijskih trendov in ob hkratni individuaciji skupin ter posameznikov sploh še smiselno govoriti o tako nediferencirani sintagmi, kot je civilna družba? Če se npr. lahko iz intimnega kotička v domačem kabinetu z migljajem prsta neposredno vključujem v svetovno polemiko o vojni na Kosovu, dajem mnenje k uradnim državnim gradivom, pripravljenim za parlamentarno proceduro, se privatno pogovarjam po *e-mailu* s komerkoli in vem, da lahko kdorkoli kjerkoli istočasno počne isto – kaj od tega je zdaj zasebno, javno, politično, nepolitično, civilno, državno? Imajo ti pojmi sploh še kakšen smisel?

Odgovor na ta vprašanja je odvisen od konceptov. Se pravi, od mišljenja civilnega stanja, kako ga analiziramo, kako klasificiramo njegove elemente in kako izpeljemo sklepe iz tega, kar analiziramo. Zato pogledjmo najpomembnejše premike o tem, kako se je to počelo glede civilne družbe.

KONCEPTUALNA RAVEN

Zgodovina ključnih dogodkov za formiranje civilne družbe je znatno starejša od zgodovinske artikulacije tega pojma (isto velja za pojma demokracije in države). Čeprav se zgodovina konceptov civilne družbe začne s prvimi avtorji, ki se nanjo sklicujejo, se je treba vprašati, zakaj je do tega sploh prišlo in ne le, kako se je konceptualizacija razvijala pozneje (to upošteva

npr. Hribar, ko izrecno razlikuje med t. i. nominalnimi in realnimi opredelitvami civilne družbe; gl. Hribar 1988: 280).

Najpomembnejši dogodek (za poznejše začetke civilno-družbenih konceptov in za razlikovanje države od družbe) datira že v daljno leto 480 p. n. š., ko so grške Atene dokončno zlomile napad perziskih osvajalcev in začele eksperimentirati z demokracijo (od takrat njihov razcvet). Glavni junak te zgodbe pa je bila »ladijska drhal« (kot jo je zaničevalno označil Aristotel). Perzijski osvajalec, ki se je spraval nad Atene, poveljnik Kserkses, je razpolagal z ogromnim vojaškim strojem, tj., s čez 300.000 bojevniki (po Herodotu jih naj bi bilo celo nad pet milijonov!), medtem ko je Atensko mestno državico branilo le kakšnih 10.000 vojakov. Ti so bili treh vrst: udarno jedro so bili težko oboroženi konjeniki, njim so sledili hopliti, pešaki, ki so si kompletno oborožitev nakupili iz lastnih privatnih sredstev, zraven pa so bili še neoboroženi tetiti, nekakšni pomožni oddelki, katerih glavna funkcija je bila, da so prejšnjim nosili orožje. Paradoks pa je, da je zmago nad Perzijci (bitka pri Salamini) dokončno odločila mornarica, ne pa armada. Zato so bili za največje junake, ko so se ti vrnili iz bojišča, razglašeni ravno tetiti, ki so neoboroženi veslali na ladjah kot njihova glavna pogonska sila in so Atene obvarovali tako rekoč le z močjo svojih mišic, poguma in volje. Ta vojaški dogodek je šokantno dvignil status junaških tetitov (spomnimo se Maxa Weberja: ugled oz. prestiž je eden od najpomembnejših izvorov družbene moči), to pa je v takratni zmagoviti evforiji korenito ogrozilo monopol aristokracije nad političnim odločanjem – in posledica je bila, da je zavladal *demos*. Nakar so demokracijo vzeli celo tako zelo zares, da so v imenu enakosti zavračali vsakršno razlikovanje ljudi, tudi razlikovanje sposobnih od nesposobnih. Ker so vsi ljudje enako vredni, so zato namesto selekcije najboljših začeli na vodilne položaje posameznike nastavljeni enostavno z – žrebanjem. Atene so še v istem stoletju doživele padec. Danes, zanimivo, nekateri na podoben način razlagajo tudi odločilno vlogo mornarice celo pri demokracičnem razcvetu Britanije od 17. stoletja

dalje, v primerjavi s celinskimi evropskimi državami. Britanija je bila pomorski imperij v demokratični obliki, kar je pomenilo, da je vojaška moč državnih institucij temeljila na mornarici, to pa je mnogo težje uporabljati za nadzorovanje demokratičnih teženj znotraj države. Mornarji za kaj takega enostavno niso izurjeni. So pač vajeni ribanja zibajočih se ladijskih palub in se ne obnesejo najbolje, če morajo na trdnih tleh mestnih ulic nadzirati množice, medtem ko je represivni aparat na evropski celine temeljil na kopenski vojski in v takih razmerah je bila demokratizacija nacionalnih držav težje izvedljiva (prim. Keane 1990: 238).

A to, kar je zgolj hipoteza za Britanijo, je dejstvo za Atene: tetiti, neoborožena, nezobrazena, nepremožna, neugledna, napol gola »ladijska drhal« je sprožila demokracijo. Dolgoročno najpomembnejša posledica atenskega političnega eksperimenta pa ni bila ne vojaška ne politična, ampak intelektualna. V takih razmerah se je rodila izkušnja, brez katere ne bi bili mogoči začetki tematiziranja civilne družbe, ki so se zgodili tisoč let pozneje. Po zaslugi hetitov je bila rojena demokracija – ta, za Herodota najlepša beseda na svetu (prim. Spektorski 1932/I: 36) – hkrati z demokracijo pa tudi družbena izkušnja, da gre še vedno lahko vse narobe in da zato ni mogoče (več) kriviti bogov.

Prvi, ki so na to opozorili, so bili takratni skeptični intelektualci, kot bi jim danes rekli. To so bili sofisti. Njihov prvi in največji predstavnik je bil Protagoras (rojen točno v času omenjene bitke pri Salamini). Prav on je prvi avtor ideje, da je človek s svojimi predstavami in občutki – *ne* pa bogovi – glavno merilo vsega, kar obstaja: vključno z državo, zakoni in njihovimi učinki: »Vseh stvari merilo je človek, bivaajočih, kakor so, ne bivajočih, kakor niso«. Pri tem je vsakršno sklicevanje na kakršne koli bogove nesmiselno, saj ti predstavljajo od družbe radikalno drugačno stvarnost, ki je sploh ni mogoče spoznati in se torej tudi ne ravnati po njej. Protagoras kot največji intelektualca svojega časa brez zadržkov izrecno izjavlja za bogove, da tudi on »ne ve, ali bivajo ali ne« (cit. po Vorlander 1977:

64-65). Lahko bi se reklo, da je bil nekakšen antični prototip Descartesa, podobno kot so bili tudi sofisti nasploh antični nietzschejanci. Če je torej človek (mišljen kot posameznik) merilo vseh stvari, potem so tudi problemi v družbi izvorno družbeni, izvorno državni in izvorno politični problemi, katerih krivec je tisti, ki ima največ moči (družbene, tostranske). A sofisti so šli še naprej: trdili so, da je tudi samo merilo za presojo pravičnega in nepravičnega odvisno izključno od tega, kdo, na kakšen način in v kakšni situaciji opravlja to presojo. Ker so na ta način sistematično spodbijali možnost vsake trdnejše (»objektivne«) resnice in ker so bili poleg tega še prvi, ki so svoje intelektualne storitve (logične in retorične) prodajali naročnikom za denar, so navsezadnje trajno, a neupravičeno prišli na slab glas (verjetno primerljiv s sodobnim odvetniškim cehom, katerega pripadniki so hkrati zavezani iskanju resnice o sporni zadevi kot tudi interesu klienta, kar je seveda težko upoštevati hkrati). Od tod zgodovinska pozaba zaslug sofistov za prve analitične in nemetafizične dialoge o naravi oblasti in (ne)pravičnosti, ki so omenjeni že v Platonovih spisih. Že v prvi knjigi Platonove *Države* najdemo Sokratov dialog s Trazimahom (pripadnik šole sofistov), ki gre takole:

(Trazimah:) »Tole trdim: pravično ni nič drugega kakor to, kar koristi močnejšemu [...]« [...]

(Sokrat:) »Toda pojasni mi: pokorščina vladajočim je po tvojem mnenju tudi pravična?«

»Da.«

»Ali so vladarji v posamičnih državah nezmožljivi, ali se lahko motijo?«

»Seveda se lahko motijo.«

»Če pripravljajo zakone, potem je lahko njihovo ravnanje zdaj pravilno, zdaj nepravilno?«

»Mislim, da.«

»Pravilno ravnajo, če pri tem varujejo svojo korist, sicer pa nepravilno? Ali ne?«

»Tako je.«

»Kar postavijo kot zakone, po tem se morajo podložniki ravnati, in to je potem pravično?«

»Seveda.«

»S tem je po tvoji trditvi pravično delati ne samo to, kar je v korist močnejšemu, temveč, narobe, tudi to, kar mu je v škodo.« (Platon 1976: 48-49.)

Iz tega vidimo, da je prav Trazimahov sofizem zaslužen za preobrat, brez katerega bi se poznejša evolucija državne in civilnodružbene ideje razvijala bistveno drugače kot se je. Navsezadnje – brez tega, do česar so prišli sofisti, ne bi bil možen poudarek, zapisan 1.100 let pozneje (odkar se je zgodil gornji dialog), ko je v Rousseaujevi *Razpravi o izvoru in temeljih neenakosti med ljudmi* izrecno rečeno:

Prvi, ki si je ogradil neko zemljišče in si domislil reči, to je moje, ter našel dovolj preproste ljudi, da so to verjeli, je bil pravi utemeljitelj civilne družbe. (Rousseau 1993: 57.)

A do te ugotovitve je še daleč. Izvorno so jo, kot rečeno, omogočili že sofisti in zato je citirani Trazimahov dialog odločilen v naslednjih poudarkih:

- ključni za oblast in vse, kar se z njo dogaja, so ljudje, ne bogovi,
- vse merilo pravičnosti in nepravičnosti je le v človeških, ne v božjih rokah,
- to merilo operacionalizira zakonodaja,
- ni nujno, da oblast, ki določa zakonodajo, vedno ravna pravilno (odločilni so interesi),
- mogoče je, da je tisto, kar oblast počne v imenu pravičnosti, koristno za vse, ni pa to nujno, saj je lahko koristno za nadrejene in škodljivo za podrejene, lahko pa je škodljivo tudi za nadrejene,
- vse ni koristno za vse in kar je komu nekoristno, ni nujno nekoristno komu drugemu.

Zgornje poudarke so sicer sofisti variirali v različne smeri. Če so po Trazimahu zakoni nastali zaradi koristi oblastnikov, trdi neki drugi sofist, Kalikles (sofistični sogovornik v Platonovem delu *Gorgias*), drugače. Tam je rečeno, da so zakonodajo izumili po naravi šibkejši ljudje, zato da bi se kolektivno zaščitili od naravno močnejših (sposobnejših, boljših), kar se mu zdi krivično, ker

so s tem kršene naravne pravice, ko se umetno vzpostavljen nepravilno stanje deklarira kot pravično:

Po mojem mnenju pa razodeva že narava sama, da je pravično, ako ima boljši več kakor slabši, močnejši več kakor manj močni. Da je res tako, potrjuje narava ob raznih prilikah, ne samo v živalskem svetu, temveč tudi pri človeku [... Zato se je treba ravnati] po naravnem pravu, ne po zakonih, ki si jih izmišljujemo zemljani, da držimo najboljše in najmočnejše svojih ljudi že od mladih nog v strahu pa jih krotimo kakor leve s sugestivnim hokuspokusom ter jim lažemo, da mora na svetu biti vse enako in da je to pravno dobro in pravično. (Platon 1960: 222-223.)

Če zanemarimo nesimpatično nietzschejansko poanto, je v Kaliklesovem citatu podan nov dragocen element, ki kompletira prejšnji spisek Trazimahovih inovacij. To je razlika med naravnim in civilnim stanjem, ki je pozneje (Hobbes, Rousseau idr.) uporabljena v funkciji emancipacije človeške od božje države, kar je bil odločilni pogoj za nastanek (koncepta) civilne družbe.

Če upoštevamo, da namen sofistov ni bil v iskanju rešitev, ampak v odpiranju vprašanj, potem je v tem smislu njihov prispevek neprecenljiv. Od teh dialogov dalje ni več nič veljalo za samoumevno, in tisto, kar se je odslej poskušalo predstavljati kot neproblematično, se je moralo utemeljevati. Od tod platonistična koncepcija vsega, kar je, tudi države, tudi najvišjega dobrega, pravičnega in resničnega, katerih izvorna bit in poslednja dovršitev je v onostranstvu, vrhovnem kraljestvu idej, ki niso nikoli do konca uzrte, čeprav se po njih zgledujemo, itn. V tem smislu je platonizem reakcija na sofizem, s tem da je sofistično relativizacijo pojmov pravičnosti, koristnosti in pravilnosti usodno absolutiziral v skladu z onstranskim kraljestvom večnih idej. To zazrtje v nadčloveško sfero, ki doseže metafizični višek pri Avguštinu in Tomažu Akvinskem s konceptom božje države (*civitas Dei*), ima tudi praktične posledice. Platonistična država je predpostavljala oblast tistih, ki imajo največje sposobnosti vodenja k večnim idejam (po Platonu so to

filozofi), zato je terjala totalitaren način vladanja. Kajti na ta način vodena država mora, če hoče izpolniti svoj namen, usmerjati in zajemati vse državljane v celoti, in zato je najidealnejša državna oblika aristokracija kot gospodstvo tistih, ki so na podlagi prirojenega ali pridobljenega statusa spoznani za najboljši sloj (oziroma, kot jo je koncizno definiral naš največji pravni teoretik stare šole: »Ako je odločilna skupina ljudstva številčno majhna in kvalificirana po rojstvu ali bogastvu, govorimo o aristokraciji; ako je velika in ni kvalificirana po navedenih znakih, o demokraciji« – Pitamic 1927: 72-73). Za Platona je največja nevarnost aristokratski vladavini – oz. najgloblji odmik od tega ideala – demokracija, ki po Platonu neizbežno vodi v anarhijo, ta pa na koncu rodi tiranijo.

Te zavožene platonistične ideje o državi, katere bistvo je stremljenje od pritlehnega, naravnega stanja k najvišji večni ideji (pозneje v krščanstvu personificirani v podobi Boga), ni bistveno spremenil niti Platonov učenec Aristotel. Tudi pri njem je bog neko absolutno, popolno, (a še vedno) nepersonificirano načelo, h kateremu vse stremi. V nasprotju s Platonom pa mu funkcionira bolj kot nekakšen transcendentalni dodatek k naravi, ki ji Aristotel namenja osrednjo pozornost (od tod tudi npr. osvobojenost njegove etike od verske dogmatike). Ker je Aristotelov nauk manj metafizičen in bolj prizemljen od Platonovega radikalnega dualizma (med tostranstvom in onstranstvom), je zato zdaj tudi država razumljena kot delo narave, ne pa odraz večnih idej. A to še vedno pomeni diametralno nasprotni pogled od prej omenjenih sofistčnih začetkov: država, čeprav zdaj res bolj zemeljska, še vedno po svojem bistvu ostaja nedružbena (naravna) forma. Država kot človekov izum velja za zmotno spekulacijo (sofistov). Čeprav služi ljudem, ni od njih spočeta institucija in torej tudi ne more biti nekaj slučajnega ali svojevoljnega. Nasprotno, država kot realizacija naravnega principa je samozadostna in obstaja zato, da osrečuje ljudi. Ker pa so ljudje dejansko srečni šele, ko participirajo v javnih zadevah, velja vsakršno drugo početje za manjvredno. Od tod celo prepoved ljudem-državljanom, da

bi se ukvarjali s kakršnim koli delom, zato vsi, ki delajo (obrniki in sužnji), niso državljani ter ne zaslužijo državljanskih pravic. V bistvu sploh niso pravi ljudje, kajti naravno bistvo človeka je, da je politično bitje (funkcija tega je apologizacija suženjstva).

In kje je tu zveza z mišljenjem o civilni družbi? Ta v eksplicitni obliki nastopi pozneje. Koncepti o njej se začnejo, ko je bilo treba princip civilnosti rehabilitirati kot samostojno družbeno počelo, to pa pomeni, da se je morala prej zgoditi popolna devalvacija vseh nastavkov, s katerimi bi si lahko pomagali pri konceptualizaciji civilnega stanja. Ta devalvacija je dosegla svoj vrh pri Tomažu Akvinskem. Akvinski (1225 do 1274), največji filozofski sistematik po Platonu, je z združitvijo platonizma in katoliške teologije degradiral na najnižje mesto ravno tisto logiko, ki sem jo omenil na začetku tega razdelka. Videli smo, da so sofisti človekovo dejavnost postavili v središče vsega, države, zakonodaje, pravičnosti, koristnosti, spoznavnosti, odkrivanja resnice itn. S tem so spodbili gotovost o vsem, kar je (vključno z bogovi), zato je bilo mogoče prav vse, kar pomeni, da ni bilo nič več mogoče. Pri sofistih je vse pač odvisno od tega, kako kdo presoja stvari, s katerega zornega kota in s kakšnimi interesi. Gotovost je le v tem, da ni nič gotovega (vključno z ničem). Na to negotovost o vsem je reagiral Platon s sistemom, v katerem postane gotovo prav vse, celo najvišje ideje, h katerim stremimo, čeprav niso dokončno spoznavne (so nam pa nekako vrojene iz predeksistence in se jih zato lahko spet začnemo spominjati – teorija anamneze). Ta metafizični spiritualizem nekoliko ublaži Aristotel, ko se bolj osredotoča na naravo, a bistvo koncepta se ne spremeni. Se le bolj intelektualizira, racionalizira. Ko pride še do personifikacije najvišjega božjega počela, zaradi katerega vse je in h kateremu se vse steka (katoliški Bog), se ta intelektualna dediščina zveže v tomistično strukturo, ki zdaj temelji tako na metafizičnem spiritualizmu kot na racionalizmu, ki združuje tako vero kot razum, tako človeka kot Boga (odslej pisanega z veliko začetnico). Vse to Akvinski sistematično poveže na hierarhičen način

v smislu *petih ravni*, znotraj katerih veljajo specifični zakoni. Poglejmo si jih po vrsti od zgoraj navzdol. Se pravi, od najpomembnejših k najmanj pomembnim, od najsplošnejših, najmogočnejših, najtežje spoznavnih, do onih na nižjih ravneh, ki so bolj razvidni, ožje zamejeni in pomembni le v smislu aplikacije prvih:

1. RAVEN: VEČNI ZAKONI

Zakoni na najvišji ravni so božji zakoni, ki so nad vsemi ostalimi zakoni. Njim se ne morejo izogniti niti največji vladarji z največjo močjo, s katero postavljajo najtrdnejše zakone, saj namen običajnih zakonov še vedno ostaja izven njih samih (tako ali drugače so le sredstvo za doseganje nečesa drugega). Glede na to, da z vsem – kar je na svetu, kot tudi s samim svetom – upravlja »Božja previdnost« oz. božanski razum, ta pa je večni ter človeku in naravi nerazumljiv, skrit, velja naslednje: da ima naravo zakona že »sam namen, s katerim Bog kot vladar sveta upravlja s stvarmi«. Ker imajo vsi oz. vsakršni drugi zakoni, kot rečeno, namen izven sebe in se torej morajo uravnavati po zunanjih ciljih, jim prilagajati, da sploh dosežejo učinek, je zares večni samo božji zakon, ker je »Bog sam namen njegovega upravljanja, kar pomeni, da njegov zakon ni nič drugega kot on sam. Torej, večni zakon ni usmerjen k nobenemu drugemu namenu« (Akvinski 1990: 615).

Krajše rečeno: večni Bog postavi večni zakon, katerega namen je v njem samem, ta zakon pa je sam Bog.

2. RAVEN: NARAVNI ZAKONI

Če je vse, kar obstaja, podrejeno božjemu zakonu, če je del njegovega načrta in če se parcialne osmislitve namenov in dejanj vseh posamičnih stvari in dogodkov dogajajo pod vplivom večnih zakonov, potem je to najbolj izraženo pri človeku kot razumskem stvoru. Človek se med vsemi bitji in stvarmi odlikuje zlasti z razumom, s katerim lahko spozna naravo, ki je sama prav tako (vključno s človekom) derivacija božjega

zakona. To še vedno pomeni, da tudi »živa bitja, ki nimajo razuma, sodelujejo na svoj način v večnem zakonu, enako kot razumna bitja. Ker pa razumna bitja sodelujejo v večnem zakonu z umom in razumom, se šele tako sodelovanje imenuje zakon v pravem smislu [... N]erazumna bitja ne sodelujejo v njem po razumu. Zaradi tega v tem primeru ne moremo govoriti o zakonu, razen v nekaterih podobnostih«. Na tej drugi ravni torej razum ni odločilen za samo participacijo na večnih zakonih (kar je mogoče tudi nerazumnim). Razum je merodajen le za njen način oz. globino, tj., za tako vrsto udeležbe na večnih zakonih, ki ve, da to je, in ve, za kaj gre, ker se tega zaveda. To zavedanje, ki se vrši po razumu in volji, se dogaja na naraven način, je iz naravne težnje pogojeno stremljenje k poslednjemu, vrhovnemu namenu – to pa se imenuje naravni zakon: »Zaradi tega je očitno, da naravni zakon ni nič drugega kot udeležba razumskega stvora na večnem zakonu« (*op. cit.*: 617).

Krajše rečeno: naravni zakoni so tisti del večnih zakonov, ki jih kot take razpoznava človek s svojim od narave danim umom in vestjo. Razumskost človeka je, da spozna zakone narave, ki so naravna variacija božjih zakonov.

3. RAVEN: RAZODETI BOŽJI ZAKONI

Človeški zakoni se pojavijo šele na četrtri, nižji ravni. Vprašanje pa je, zakaj je med naravnimi in človeškimi zakoni potreben še en božji zakon, če pa je že sam naravni zakon, kot smo videli zgoraj, definiran kot »udeležba na večnem zakonu v nas« (razumnih bitjih). Tu Akvinski razvije štiri istosmerne argumente. Prvi je v zvezi z usmerjanjem h končnemu, najvišjem namenu večne blaženosti, ki je tako vzvišen nad naravnimi človekovimi sposobnostmi in človeško zakonodajo, da bi človek to (prvo) raven zgrešil, če ne bi bilo izrecnih Božjih navodil. Drugi argument se osredotoča na negotovost človeške dejavnosti, ki je polna protislovij, različnih ocen in zablod; od tod potreba po Božji pomoči. S tem je povezana nadaljnja argumentacija, ki opozarja na

šibkost človeške zakonodaje, ki nikoli ne more dokončno kaznovati in prepovedati vsega zla; če bi ljudje hoteli narediti to sami s svojimi močmi (brez izrecnih Božjih navodil), bi bilo pri odpravljanju zla prizadeto tudi mnogo dobrega. Naslednji argument pa je:

[K]er človek lahko naredi zakon samo glede tistih stvari, o katerih lahko presoja. Ne more pa presojati o notranjih dejavnikih, ki so skriti, ampak samo o zunanjih dejavnikih, ki so vidni. Kljub temu pa popolnost kreposti zahteva, da človek tako glede enih kot drugih ravna pravilno. In ker človeški zakon ni mogel uspešno brzdati in zapovedovati notranjih dejavnikov, je bil zato potreben poseg božanskega zakona. (*Op. cit.*: 621.)

Ta poseg predstavlja tisto, kar je pri ljudeh razpoznavno kot vir božjega razodetja, ubesedenega v obliki Stare in Nove zaveze. V prvi Bog vzpostavlja obveznost navodil za vero in življenje predvsem z grožnjami in strahom pred kaznovanjem neposlušnih, v Novi zavezi pa je večji poudarek na ljubezni (vrh Katoliške cerkve na Slovenskem pa se danes, 40 let po drugem vatikanskem koncilu, spet poudarjeno sklicuje na Staro zavezo!).

Krajše rečeno: ker je človek naravno omejen in prešibek, da bi dosegel večno blaženost, a hkrati dovolj pameten, da se zaveda potrebe po opiranju na nekaj nadnaravnega, mu Bog izrecno (razvidno, pozitivno) sugerira način človekove participacije na večnih zakonih.

(Opomba: ko nekaj stoletij pozneje mesto Boga zasede Človek – pisan z veliko – se zgodba ponovi. Nietzsche govori o superiornosti Nadčloveka, ki je nad drugimi in zato ostalim pod sabo kaže pot; v leninizmu pa Partija vodi proletariat, da se ta iz razreda »po sebi« formira v »razred zase«, da bi z odpravo razrednih delitev dokončno vzpostavil večno blaženost.)

4. RAVEN: ČLOVEŠKI ZAKONI

Zakaj ob vsemogočnih večnih zakonih (prva raven) in ob naravnih zakonih (druga

raven), ki so sami del večnega scenarija, človek sploh še piše lastne zakone, če pa ima za povrh še izrecno napisana Božja navodila (tretja raven) o tem, kam naj se usmerja in kako naj se obnaša? Tu Akvinski svoj ključni argument za obstoj in koristnost človeške zakonodaje opre na analogijo človekove praktične dejavnosti s spekulacijo (tj., približevanjem resnici s pomočjo teoretskih argumentov). V drugem razdelku smo videli, da človek s spekulacijo prihaja do splošnih resnic zato, ker kot razumno bitje po naravi sodeluje v božanskem scenariju, kljub temu pa to ne pomeni, da mu je na ta način dostopno tudi že »posebno znanje o vsaki resnici, kakor se ta nahaja v božanski modrosti«. Zato je v tem smislu večni zakon nedoumljiv, saj je preveč kompleksen, da bi ga lahko razumeli v potankostih; in zaradi tega je, kot smo videli, Bog ljudem še naknadno pomagal z izrecnimi navodili, da se v tem stremljenju ne bi izgubili. S človekovim praktičnim delovanjem je enako, pravi Akvinski. Vse, kar človek počne in kako to počne, z vsemi dejanji že po naravi (so)deluje skladno s splošnimi počeli večnega zakona. A le s splošnimi načeli, ne pa nujno v »posameznih smernicah posamičnih dejanj«. Te so sicer že po definiciji tudi vsebovane v večnem zakonu (ker je vrhoven in vseobsežen), vendar jih lahko človek zgreši, ker je kljub vsemu le naravno bitje. Zato si še sam pomaga s tistim, kar pač premore, se pravi z razumom, s katerim »nadalje utrjuje neke posebne zakonske odredbe« in tako pride do človeških zakonov. Tu pa se seveda analogija konča, kajti:

Edini predmet praktičnega razuma so dejanja, ki se naj izvršijo, ta pa so posamična in niso neizogibna, medtem ko so neizogibne stvari predmet spekulativnega razuma. Zaradi tega človeški zakoni ne morejo vsebovati tiste nepogrešljivosti, ki jo imajo dokazani znanstveni zaključki. (*Op. cit.*: 619.)

Krajše rečeno: ker je že sam človekov razum naravno omejen in ker imajo mnogi omejen tudi sam razum, se dogaja, da se vsi ne držijo niti izrecno zaukazanih in zapisanih Božjih navodil. Da bi torej zmanjšali

nevarnosti, ki iz tega izhajajo, si ljudje še dodatno pomagamo z lastno zakonodajo.

5. RAVEN: ZAKONI POŽELENJA

Kako lahko imajo lastnosti, kot so čutnost, strasti, nagoni, poželenje, sploh status zakona? Tu Akvinski preigrava že od prej znano logiko, združeno s svetopisemskimi zgodbami. Če se npr. nekdo ne drži človeških zakonov ali pa je iz njih izločen, je izven zakona. Kar pomeni, da se obnaša drugače, po nekih drugih pravilih, ki imajo z vidika tistih, ki so z njim v istem stanju, tudi funkcijo zakona (seveda drugačnega od prejšnjega s četrte ravni). Oziroma, z Akvinčevimi besedami:

Zakon je, na primer, da je pes na nek način popadljiv, medtem ko bi isto bilo proti zakonu za ovco in za druge krotke živali. Za človeka je torej zakon razum, ki po Božjem ukazu izhaja iz njegovega ustroja, da se ravna po razumu. V prvotnem stanju je ta zakon bil tako čvrst, da se človeku ni moglo zgoditi nič, kar bi bilo mimo ali proti razumu. No, ko se je on oddaljil od Boga, pa je padel pod vpliv čutnosti. In bolj ko se kdo oddaljuje od razuma, tem bolj podlega takemu stanju in na neki način postaja podoben živalim, ki jih vodijo čutni nagoni. [Čutnost je sicer pri živalih v funkciji ohranitve vrste in isto je tudi pri človeku, dokler je čutnost podrejena razumu.] Ko pa prestopi iz okvira razuma, pa gre za slo [oz. poželenje]. (*Op. cit.*: 625.)

Krajše rečeno: ker je človek po naravi in po Božji kazni tudi telesno bitje, je na najnižji ravni podvržen zakonom poželenja, ki so seveda tudi najnižje vrednoteni, saj velja, da človeku »odvzemajo njegovo dostojanstvo« (*op. cit.*: 626).

SKLEP

V zgornjih petih točkah je povzeto bistvo tomistične strukture sveta, s katerim je Akvinski združil antično filozofijo (prek navezave na Aristotela) s krščansko teologijo. Na ta način je postuliral hierarhično raz-

vrščene zakone, veljavne tako za Boga kot za naravo, za ljudi in za živali. Kakšno zvezo ima to s civilno družbo?

Omenjenih pet ravni sem podrobneje povzel zaradi ilustracije naslednjih podarkov:

1. Iz opisanega se vidi, da je logika ključnih argumentov, razvitih znotraj posameznih ravni, tipično krožna: vse se začne s predpostavko o Bogu, ki omogoča zakone večnosti, iz katerih se izvajajo spodnje ravni zakonov, katerih resničnost, nujnost in koristnost se vzvratno dokazuje glede na najvišjo raven. Logika celotne strukture (sveta) temelji na verski predpostavki, ki se zdaj razglša za znanstveno utemeljeno filozofijo, katere vrh je racionalizacija vere (= teologija). Gre za tipično nediferencirano mišljenje, ki znanosti še ne ločuje od filozofije in teologije, hkrati pa tudi *več ne* razlikuje teologijo od filozofije (kar ni neaktualen poudarek: pri nekaterih današnjih oficialnih teologih na Slovenskem gre za opazno obujanje iste sholaistične zanke).

2. Tudi razumevanje bistva božjega principa se zdaj korenito spremeni. Pri Aristotelu je Bog še vedno do te mere vzvišen, drugačen in oddaljen od vsega ostalega, da je ohranjeno ontološko načelo dualizma med njim in naravo (t. i. hilomorfizem): aristotelovski Bog je zgolj akt, je čisti princip sam, ki misli samega sebe, je tako rekoč čista misel – ni pa ustvarjalec sveta niti njegov spreminjevalec. Je zgolj nekakšen »nepremični gibalec«, ki ne posega v naravo in še manj v družbo, ker se pač izogiba degradaciji z vpletanjem v nekaj, kar je nižje in manj vredno od njega. Zato ob božjem principu za drugo bistveno samostojno počelo (čeprav razvojno konvergira v smeri prvega) velja kompleksnost narave – z vsem, kar ta vsebuje. In ravno to postane pri Akvinskem nezadostno. Njegova apologetska naveza na krščansko teologijo zahteva aktivnejšo, restriktivnejšo in hkrati ljubeznivejšo podobo Boga (s človeškim obrazom – od tod personifikacija platonistično in aristotelovsko mišljene božje instance): ta zdaj kot vsemogočni Bog postane kreator, ki ustvari vse, kar je, in to tudi aktivno usmerja s kaznovanjem ter nagrajevanjem.

Od tod glavni motiv petravenske strukture.

3. Akvinčevih pet ravni zakonodaje ne pomeni zakonodajnih ravni (v poznejšem smislu, kakor postavlja zakone suverena oblast). V tomističnem sistemu je dejansko zakonodajna samo prva raven, k(j)er zakone določa le Bog – vse ostalo je zgolj aplikacija na nižjih ravneh, vključno s človeško zakonodajo in zakoni poželenja. Vse razlike med posameznimi ravni so v funkciji hierarhije in ne avtonomije.

4. Akvinski glede četrte ravni res uporablja izraz »civilni zakoni« (*leges civilis*). A to ni nikakršno civilno pravo v smislu distinkcij, konceptualiziranih že pri Aristotelu, npr. z uporabo sintagem o družbenem, naravnem, pozitivnem, dogovornem, političnem pravu. Videli smo, da je civilno pravo v tomizmu zgolj človeški pripomoček za usmerjanje in usklajevanje z večnimi zakoni. V njem ne gre za nikakršno operacionalizacijo pravičnosti, ampak za subordinacijo človekovih pravil(nikov) božanski blaženosti: kolikor ta pravila od nje odstopajo, človekovo pravo sploh ni pravo (človeško) pravo, saj v tem primeru podlega zakonom z najnižje, pete ravni.

Poudarek iz prvih dveh točk je povezan z današnjim razumevanjem družbe in države pri oficialnih katoliških intelektualcih in s cerkveno politiko. Zaradi afirmacije tomističnega pogleda na svet, razumevanja znanosti in filozofije kot »dekle teologije« in zaradi cerkvenega monopola, ki je bil ogrožen z novoveškim racionalizmom najprej v verskih, zatem pa še v posvetnih zadevah, je katoliška cerkev že leta 1323 razglasila Tomaža Akvinskega za svetnika, nato mu je leta 1567 podelila naslov uradnega »cerkvenega učitelja« (*doctor ecclesiae*), pred 120 leti pa je izrecno predpisala njegovo filozofijo za glavno orožje v cerkvenem spopadu z moderno družbo (v papeški encikliki *Aeterni patris*). Prvi, ki je na podlagi te enciklike v našem prostoru nadaljeval teološko in politično misel, je bil Anton Mahnič (ki danes spet rabi za izhodišče najvidnejšim teologom pri nas). In cerkveno pravo še danes zahteva, da naj bo v teologiji in filozofiji najpomembnejši tomistični pristop.

V zvezi s koncepti civilne družbe so bolj

pomembni poudarki iz tretje in četrte točke. Z njimi se je sistematično odvrčala vsaka misel, da bi lahko človeško urejanje družbenih razmerij imelo kakršno koli avtonomijo. Ker so višje naravne in vrhovna božja instanca to dosledno spodbijale, so seveda s tem diskvalificirane vse izpeljave, pomisleki in relativizacije, ki smo jih srečali že pri zgodnjih sofistih glede oblasti, podrejanja, interesov ter pravičnosti. To njihovo dediščino – pogoj za poznejše mišljenje civilne družbe – so začeli spodbijati že platonisti, in odtlej je čakala na rehabilitacijo. A ta je bila s tomizmom še bolj nemogoča kot kadarkoli prej. Ob tem je tomizem s kristjanizacijo aristotelizma izrecno razvrednotil tudi prvo zapisano definicijo človeškega (avtonomnega) oz. družbenega prava, ki je zaradi eksplicitne razlike med naravnim in pozitivnim pravom pomembno izhodišče poznejših civilno-družbenih konceptov. To definicijo je v povsem nedvoumni obliki zapisal ravno Aristotel, glasi pa se takole:

Družbeno pravo je dvojno: eno je naravno, drugo dogovorjeno (pozitivno). Naravno je tisto pravo, ki ima povsod isto veljavo, ne glede na to, ali ljudem ugaja ali ne. Dogovorjeno pravo pa je, kar je spočetka lahko brez razlike tako ali drugače; razlika nastane šele, kadar je z zakonom utemeljena. (Cit. po Kaufmann 1994: 58.)

Prav gornja tematizacija družbenega prava na način razlike med naravnim in pozitivnim pravom postane čez tristo let (od 16. stoletja naprej) zelo pomembno izhodišče novoveškimi (antropocentričnim) razmišljanjem o državi in civilni družbi. V tem smislu se njuna nadaljnja konceptualizacija dogaja z vpeljavo dodatnih razlik, kar ne bi bilo mogoče brez obstoja prejšnje, med naravnim in pozitivnim. Tako lahko Hobbes naredi nov razloček med civilno in ne-civilno družbo, kjer mu slednja pomeni naravno stanje boja vseh proti vsem, ki ga je mogoče preseči šele z državo, ko ta vzpostavi civilno stanje – nato se lahko začne razmišljati o naravi same ustavne države (npr. pri Locku: pod kakšnimi pogoji je državna oblast sploh upravičena) itn. Začne

se tudi tematizacija narave samega prava in pravnega občutka, kar se dogaja na način nihanja med dvema ekstremoma, med racionalizacijo in reakcijo oz. iracionalizacijo samega prava. Predstavnik slednjega pristopa je npr. nemški teoretik s konca 18. stoletja Friedrich Carl v. Savigny, ki je zagovarjal tipično (recimo) civilnodružbeno tezo o nastanku prava. Skliceval se je na »narodno dušo«, ki je različna pri različnih narodih, njena funkcija pa je v načinu pravne reglementacije in operacionalizacije pravičnosti. Zanj je pravo pomenilo zgolj izraz take ali drugačne oblike življenja narodov, njihovih tradicij, občutkov, navad, skratka nečesa, kar je prejkone iracionalno. In ker so narodi različni, prihaja znotraj njihovih kulturnih kontekstov do različnih pravnih ureditev, kjer je naloga zakonodajalca zgolj v tem, da »oblikujejo tiho delujoče sile narodnega duha« v pravno obliko (več o tem v *op. cit.*: 82-83). S tem je posredno afirmiral avtonomijo civilne družbe tudi znotraj čiste pravne teorije, zlasti s tremi precej trdo formuliranimi poudarki:

- s trditvijo, da pravo ni proizvod uma (danes bi rekli, da ni *zgolj* proizvod uma, saj vemo, da so v igri tudi interesi, občutek za »pravilno« interpretacijo itn., spomnimo se samo razsodb ustavnega sodišča...);

- da zato, ker je pravo formalni izraz narodnega duha, nujno ne more biti enako v različnih deželah, in ta neenakost ni nepravilna;

- da naloga zakonodajalca ni v izmišljevanju in vsiljevanju novih pravnih oblik, ampak zgolj v podeljevanju form že obstoječemu pravu, ki ga (in kakor ga) že najdemo na civilni ravni (od tod poudarek na nagonski nezavednosti pravnega občutka itn.).

A vrnimo se k Aristotelovemu citatu. Če je družbeno pravo, ki ga proizvajajo ljudje, dveh vrst, naravno in dogovorno, in če je za razliko med njima merodajna zakonodajna raven, potem ta funkcionira kot pozitivizacija naravne ravni. In če je naravna instanca avtonomna od božjega principa, potem se tu skriva možnost ideje, da je tudi celotno družbeno pravo kot človeško pravo mišljeno bistveno bolj samostojno, kot pa ga razume poznejši tomizem, kjer so

razmerja obrnjena. Pri Akvinskem, kot rečeno, velja avtonomno človekovo pravo za *contradictio in adiecto*, saj je podrejeno naravnemu, ki je podrejeno božjemu. Zato človekovo pravo, kolikor postaja avtonomno, sploh ni več pravo. Kaj je pravo in nepravo pravo, kaj je resnično pravično in kaj nepravilno, in navsezadnje, kaj velja za resnično in kaj za neresnično – vse to je znotraj tomizma izključno odvisno od (ne)skladnosti z božjim načrtom. Torej od tega, v kolikšni meri se človeška država vzpenja in spreminja v Božjo državo, ki ima svoj ideal in recept v onstranstvu – tu, na zemlji, pa se še mora izbojevati bitka med višjim in nižjim, dobrim in zlim, božanskim in človeškim principom, seveda vselej na račun drugega. Znotraj tega kroga ni mogoča nikakršna afirmacija civilne instance, kajti bolj ko se afirmira, bolj se dviga in postaja necivilna oz. nečloveška, tj., naravna, ki je izpeljanka božje. Od tod že omenjeni paradoks, da je afirmacija civilnega mišljenja mogoča šele, ko se zgodi njegova popolna degradacija.

Zato se tomistični začarani krog naenkrat preseže, radikalno preseka, in vsa razmerja se postavijo na glavo. V mišljenju družbe, države in prava se zgodi pravi kopernikanski preobrat – in to ravno z avtorjem, ki sredi 16. stoletja odločno zavrača Kopernikovo odkritje, saj ga ima za največjo nevarnost nove dobe, ker lahko »omaje vse zgradbe filozofov in teologov, vsa človeška čuvstva in osnove vseh ved.« Isti avtor celo objavi delo z naslovom *Demonomanija čarovnikov*, v katerem dokazuje lastno mračnjaško vero v hudiča, zle duhove, čaravnice itn. (gl. Spektorski 1932/I: 162). To je bil filozof absolutizma Jean Bodin, ki si je prizadeval iz srednjeveških, na skupnostih temelječih kvazidržavnih oblik utemeljiti pravo državo. Državo je razumel kot racionalno regulacijo naravnega združevanja ljudi, katerega pravna osnova je *suverenost*, njeno utelešenje pa absolutni vladar, kateremu je narod tako rekoč privatna lastnina. Kajti suverenost je oblast, ki je glede na zakone svobodna, glede na podanike pa vzvišena. Bodin je bil prvi, ki je sestavil spisek osnovnih pravic suverene oblasti. Tisto, kar je bilo v srednje-

veških »državicah« še v pristojnosti »civilne« družbe, je zdaj postalo izključna pravica javne oblasti (oba izraza sta v narekovajih zato, ker ju je treba razmejiti od novoveških konotacij). Od tod pomembnost njegovega seznama osmih pravic, ki je vseboval naslednje: 1. izključno pravico do pisanja zakonov, ki niso nič drugega kot povelja suverena oblastnika, 2. pristojnost odločanja o vojni, miru in mednarodni politiki, 3. pravico imenovanja uradnikov (namesto volitev), 4. pravico vrhovnega razsojanja (s tem sodstvo postane državna funkcija), 5. pravico pomilostitve (posledica prejšnje pravice), 6. pravico do zvestobe in pokorščine podanikov (v nasprotju, na primer, s srednjeveškimi vazali, ki so izkazovali zgolj lojalnost), 7. pravico določanja denarja, mere in teže (odslej zasebnost na tem področju postane državni zločin) in 8. pravico do davščin.

Največja zasluga tega spiska je, da je Bodin z njim dolgoročno – in paradokсно – sprožil naslednje tri tendence, ki jih ni predvidel, še manj pa hotel:

- dvom o upravičenosti države,
- demokratizacijo,
- emancipacijo civilne družbe.

Ravno s tem, ko je državo utemeljil na suverenosti, je omogočil njeno problematiziranje v smislu spraševanja o suverenosti kot pogoju obstanka državne tvorbe, ki ne more biti več samoumevna, če je ni; če pa je država suverena, je treba odgovoriti, na kakšen način, katere ustanove ali posamezniki so nosilci suverenosti itn. Poznejša demokratizacija je bila odgovor na absolutizem, ki ga je Bodin teoretsko utemeljil in je nazadnje sprožil reakcijo, ki se izteče v francosko revolucijo. S spiskom osmih pravic absolutističnega suverena je sprožil dve stvari: sto let pozneje se je ta spisek začel čedalje bolj večati in s tem trendom spodbudil nasproten proces, tj., nastajanje drugega spiska z nasprotnega (protivladnega) konca, ki je določal subjektivne pravice človeka kot posameznika, ki jih ne sme kratiti nobena oblast. Ta protiseznam je najprej slehernemu posamezniku zagotavljal pravico do osebne svobode in lastnine, nato pa je z razvojem in podaljševanjem tega seznama vanj vključena še

suverenost (pri Rousseauju) in omogočen je nastanek teorije o suverenosti *ljudstva*. V tej smeri se za Bodinom zvrsti več pomembnih avtorjev, ki s svojimi zamislimi o državi odločilno razkrajajo tomistični primat Božje države, ne da bi vselej predvideli konsekvence svojih idej. Omenjam samo najpomembnejše.

Thomas Hobbes zastavi razmerje med družbo in državo na videz z enakih izhodišč kot Akvinski, a konsekvence so bistveno drugačne. Človeka razume kot bitje potreb in poželenj, ki morajo biti zadovoljene, če hoče preživeti, pri tem pa naravne zakone, katerih del je tudi človek, razume kot božje zakone. Podobno kot pri Akvinskem je tudi človekova moralnost izpeljanka božjega načrta, vključno s človekovim razumom, saj lahko Bog razglasi in ukaže (prek Svetega pisma) samo tisto, kar je človeku hkrati dano z umom. Ker pa ima človek kot naravno bitje pravico do zadovoljevanja svojih potreb, je jasno, da imajo to pravico tudi drugi ljudje – od tod hobbsovska sintagma o »boju vseh proti vsem«, ki je naravno pogojen in težko presežen. Izhod iz tega kaotičnega naravnega (preddržavnega) stanja je le prek refleksije o tem, ali bi to, kar mislim storiti drugemu, imeli za pravično, če bi se sam znašel v koži tega drugega (od tod poznejši Kantov kategorični imperativ). Le človek je zmožen te refleksije, ker je po naravi obdarjen z umom, in le tako samo-spraševanje nas lahko odvrne od nameravanega delovanja proti drugim. Na ta način pride do moralnega zakona, ki je, kot rečeno, dan neposredno od boga (in sporočen prek Kristusa), da človeku služi za osnovno merilo delovanja. Morala torej temelji na strahu (zavedanja posledic, kaj lahko naredimo drugemu oz. sebi) in hkrati na svobodni volji (da se navsezadnje odločimo tako ali drugače). To pomeni, da strah in volja še nista zagotovilo, da se preseže boj vseh proti vsem, ampak zgolj možnost za mir in sožitje. Ta možnost se lahko realizira le s človekom, ki bi presegel svoje naravno stanje, torej z umetnim človekom (*Veliki Leviathan*). To umetno bitje bi, izhajajoč iz naravno-razumske refleksije o škodljivosti bojnih razmer, take razmere tudi dejansko onemogočalo, s tem da bi namesto

naravnih antagonističnih vezi med ljudmi vzpostavilo umetne vezi sožitja. Takega umetnega človeka Hobbes imenuje država, in te umetne vezi, ki nadgradijo prejšnje, označi za civilno pravo (*civil laws*). Država navzven ščiti ljudi pred sovražniki, navznoter pa (kot personifikacija umetnega človeka) koncentrira moč, ki izhaja iz dogovorov med svojimi podaniki, nato pa to moč uporablja za vzdrževanje miru. Bistvo dogovora med posamezniki pa je v tem, da se ti kot podaniki odrečejo vseh svojih pravic z namenom, da jih zdaj država ščiti pri vsem, kar je skladno z razumom in moralo. V tem smislu postane država suveren z najvišjo močjo, in če to res postane, potem je seveda njena suverenost tudi popolnoma osvobodjena od kakršnih koli teoloških spekulacij. Tu je Hobbes tipični novoveški racionalist in to ne v najtrši verziji. Racionalistično vpeljevanje razlike med vero in znanostjo (s filozofijo) se izteka, če poenostavim, v tri variante, od najbolj toge do najmehkejše:

- za resnično lahko velja le, kar je razumsko,
- za resnično lahko velja tudi nerazumsko (razumu nedostopno), ne velja pa za resnično, kar je protirazumsko,
- za resnično lahko velja tudi nerazumsko in protirazumsko (npr. versko), ne more pa to veljati za razumsko.

Hobbes je izhajal iz druge variante. Zato je lahko hkrati verjel v božji načrt, katerega del je tudi država, in terjal nevmeščavanje teologije, zlasti Rimskokatoliške cerkve, v državne zadeve. Če ima država kot človeški proizvod največjo moč, ki jo črpa iz dogovora med ljudmi, bi nadrejenost cerkve nad državo uničila suverenost slednje. Zato se Hobbes, narobe, zavzema, da mora biti cerkev podrejena državi (ne pa ločena od nje), celo v tem smislu, da je edino država pristojna za interpretacijo Svetega pisma, saj bi sicer zaradi razlik v interpretaciji prihajalo do verskih vojn (za kar je seveda imel številne dokaze). Skratka — država je mogoča le, če je suverena, samo če je suverena, pa je zmožna ljudem vsiliti umetne vezi, ki jim zagotavljajo varnost pred vsesplošnim bojem. In ta miroljubni red, s katerim je preseženo naravno stanje, se pri

Hobbesu imenuje civilna družba. Tako kot je razlog države po(eno)stavljen v enostavno črno-belo dilemo, mir ali vojna, enako je tudi z njeno močjo in pristojnostmi: ali je absolutna ali pa je ni. Zato znotraj tega koncepta ni mogoča nikakršna debata o omejevanju države in mejah njenih posegov v civilni družbi.

Iz strahu pred neomejevano državo nastanejo nadaljni koncepti, ki se sprašujejo o pogojih in načinih, s katerimi bi morala biti državna oblast nadzorovana in omejevana v korist civilne družbe. Ti koncepti so še vedno jedro politoloških razprav ter so bili nazorno — in zlasti pravočasno — predstavljeni tudi pri nas (gl. Keane 1985; Hribar 1988). Zato jih ne bom podrobneje obravnaval, ampak jih samo naštevam, ker so za civilno družbo odločilni. Poleg opisane Hobbove — varnostne oz. patronatske države (nad civilno družbo) obravnava Keane še koncepte naslednjih avtorjev:

- koncept ustavne države (John Locke),
 - minimalne države (Thomas Paine),
 - univerzalne države (Georg F. W. Hegel)
- in
- demokratične države (Alexis de Tocqueville).

K tem bi lahko prišteli še koncept, ki bi se mu lahko reklo »zarotniška država« (Karl Marx).

Za civilno družbo je koncept ustavne države pomemben zato, ker ne izhaja več iz prepričanja o naravnem boju vseh proti vsem, ampak predpostavlja možnost družbene solidarnosti že v naravnem (preddržavnem) stanju, ki ga izvorno najdemo npr. v patriarhalnem gospodinjstvu. S pomočjo te predpostavke je država uzrta zgolj kot instrument upravljanja in popravljanja naravne družbe in ne več kot absolutni kreator civilnosti. Zato vladar (bodisi v monarhični bodisi v skupščinski obliki) ne more biti več popolnoma samovoljen in izven zakonov, ki jih formulira, kajti tisti, ki vlada, lahko to počne zgolj kot pooblaščenec vladanih. To pomeni, da lahko vladar npr. lastnino nad življenjem, nad svobodo in premoženjem odvzame samo s privolitvijo večine tistih, ki so ga postavili. Če se tega ne drži, so v skrajnem primeru podaniki razrešeni pokorščine in se lahko tudi

uprejo oblastniški samovolji. Skratka, zdaj celo upor civilne družbe postane legitimen.

Ta smer je zvedena v ekstrem s konceptom minimalne države. Tu je država razumljena zgolj kot nujno zlo, v nasprotju z naravno družbo, ki je dobra. Država je zgolj delegirana družbena oblast, s katero si družba pomaga le tam in v tistem, kjer sama še ni dovolj učinkovita, kar pomeni, da je razvitost oz. funkcionalna sposobnost družbe obratnosorazmerna s pristojnostmi države, ne pa premosorazmerna (kot pri Hobbsu). Zaradi tega navsezadnje prihaja tudi do vojn, ko si država vzame preširoka in premočna pooblastila ter s tem zapelje ljudi v vzajemne sovražnosti. Zato so naravne pravice, svoboda govora, združevanja itn., zelo pomembne, saj se država vzpostavlja na njihovi podlagi in na konsenzu – zares suvereni so le državljani, vladajoči pa so njihovo orodje.

To prepričanje o naravni zmožnosti svobode in solidarnosti je zavrženo s heglovsko državo, ki naravno stanje spet razume kot bojišče ozkih egoističnih interesov (torej bolj v Hobbsovem smislu). Pomembno pri Heglu je, da civilno družbo razume kot zgodovinski proizvod, kot nekaj spreminjajočega, nepredvidljivega, krhkega, ne pa harmoničnega ali večnega. Vse drugo se zdi za civilno misel manj pomembno (vsaj z današnje perspektive), bolj heglovska metafizika. V civilno družbo Hegel uvršča vse tisto (ekonomija, družbeni razredi, korporacije itn.), kar je proizvedeno med patriarhalno družino na eni strani in državo na drugi. Civilna družba je vmesna zgodovinska stopnja v razvoju *duha* (seveda spet heglovsko razumljenega) v smislu dialektične sinteze ideje in narave, časa in prostora in zavesti o tem. Ta sinteza vsebuje triado subjektivnosti, objektivnosti in absolutnosti, kjer se prva nanaša na posameznikovo psiho, druga stopnja na tisto, kar se iz subjektivnega duha objektivizira v zunanjosti (ko se njegovo povnanjenje zgodi na način družbe, države in moralnih pravil), da bi se nazadnje vse skupaj izrazilo v absolutni obliki kulture (umetnosti, religije in filozofije). Ta zadeva precej spominja na platonistične ideje in na koncu zaide v komajda razumljivo metafiziko, katere

posledice niso zanemarljive za »status« civilne družbe znotraj tega koncepta. Civilna družba je mišljena le kot potencia lastnega presežka na višjih instancah dialektičnega razvoja k vse večji popolnosti; je del nekakšnega tripartitnega konstrukta, ki kot instanca *b* leži med nižjo stopnjo *a* in se izpolni v višji *c*. Te stopnje, povedano v Heglovi terminologiji, obstajajo kot:

- a) neposredni ali naravni duh – družina;
- b) relativna totalnost relativnih odnosov posameznikov kot samostojnih oseb, ki so druge do drugih v neki formalni splošnosti – civilna družba;
- c) samozavedajoča substanca kot v organski realnosti razviti duh – državna ureditev. (Hegel 1987: 426-427.)

Da bi se torej lahko ohranila, se mora civilna družba samopreseči v univerzalno politično skupnost. To preseganje v idealni državi pa ni niti preprosto državno ukinitje naravnega stanja vsesplošne vojne (Hobbes), niti ne gre za kontrolirano (državno) orodje izboljševanja naravnih potencialov civilnosti (Locke), sploh pa ne gre za minimalno varianto, s katero si samosposobna civilna družba vzdržuje popolnost tam, kjer še ni povsem popolna (Paine). Heglovska država je zgodovinska objektivacija oz. antiteza civilne družbe, do katere ima prva pravico skorajda neomejene intervencije v imenu teleološko mišljenega razvoja občih interesov in njihove zaščite (preprečevanja krivic in neenakosti). Tu ni več prostora za upiranje oblasti niti za njeno problematiziranje: država nastopa kot vrhovna, do konca razvita zgodovinska instanca duhovnega razvoja, precej primerljiva s prej predstavljeno drugo ravni zakonov pri Tomažu Akvinskem, nad katero se vzpenja le še vrhovna sfera heglovske mišljenega absolutnega duha. In tako kot se pri Akvinskem nižje ravni sveta stekajo v višje, kjer na vrhu kraljuje nadnaravna božanska blaženost, podobno se pri Heglu človeška evolucija steka navzgor, le da tu božja instanca sestopi v svet, da se realizira na način kulture in še prej v obliki države. Skratka, država izpolni potencial civilne družbe tako, da jo dokončno zajame vase.

Tocqueville razvije koncept demokratične države v povsem nasprotno smer. Njemu sklicevanje na obči interes, s katerim se zagovarja državni primat nad civilno družbo, ne pomeni nič drugega kot apologijo sodobnega državnega despotizma. Tega ne spremeni niti obstoj svobodnih volitev, po katerih si ljudstvo voli predstavnike. Ko se oblast (čeprav demokratično izvoljena) razvije v centraliziran državni aparat in se začne vmešavati v celotno civilno sfero, se obrne proti civilni družbi in nastane izvoljena despotična država. Prav ta je največja nevarnost za mednarodne konflikte, ne pa kakšni parcialni narodni interesi. Prava demokracija je za Tocquevilla enakost življenjskih pogojev (*égalité des conditions*) – skupaj z vsem, kar to potegne za sabo, vključno z označbo demokracije kot »*restignacije za heroje*«, kot se je v istem času izrazil največji demokratični romantik Thomas Carlyle, ali pa z Masarykovim razumevanjem demokracije kot »*diskustije*«. Prvotno je bila že v tistem času dobro znana in preigravana konfuzija okrog razumevanja demokracije, saj je npr. lord Acton ugotovil, da je bil izraz »svoboda« že takrat definiran na dvesto različnih načinov in da je ta večpomenskost največji krivec za prelivanje krvi med ljudmi (seveda poleg razhajanj v religioznih zadevah, gl. Spektorski 1932/II: 20). Kljub tej zmedbi pa je tudi vse bolj postalo jasno (kar danes v Sloveniji še ni vsem jasno!), da je prav *liberalistično razumevanje državljanske demokracije* iz te mišljenjske konfuzije potegnilo najtolerantnejši in najmanj nevaren izhod, namreč aksiom o svobodi osebnosti in o formalni izenačitvi vseh državljanov pred privatnim in javnim pravom. Ključni poudarek na enakosti priložnosti, na državljanskih pravicah in na nevarnosti pred državno prevlado je Tocquevilla pripeljal do zahteve po krepitvi civilno-družbenih tvorb, ki zdaj ravno skoz mrežo sebi lastnih partikularnih interakcij usposabljaajo državljane za kontrolo države. Ni dovolj zgolj (okrog skupnih zadev) izvajana politična kontrola (npr. volitve), bistvena so tudi ožje interesno profilirana združenja, od znanstvenih, literarnih, ekonomskih, do verskih, gostilniških in družinskih oblik. Ker so te onstran

kontrole državnih institucij, so prav one bistvena varovalka pred nevarnostjo despotizma. Tocquevillu ni ušel poudarek – ki ga šele čez dobrih dvesto let teoretsko razvije Foucault –, da se namreč v sodobnih pogojih despotizem ne sklicuje več na odkrito silo, ampak ravno na demokratično logiko, na ljudsko voljo, na strokovne utemeljitve, in se opira na čedalje bolj centraliziran državni aparat. Moč, ki iz tega izhaja, ni več (samo) brutalna, ampak postaja ekspertna, inštruktorska, inšpektorska, vzgojiteljska, pokroviteljska sila, kar nad civilno družbo vzpostavlja povsem nasprotno, anti-civilno tendenco. Oziroma, kot pravi Tocqueville:

Centralizirani administraciji brez težav uspe, da dnevnemu poteku poslov vsili red; večče uravnava podrobnosti policijskega urejanja [policing] družbe; zatira manjše neredne in drobna kazniva dejanja; ohranja status quo, tako da družba niti ne napreduje niti ne nazaduje; v družbenem telesu pa perpetuira neko vrsto administrativne dremavice, ki jo vrhovi administracije radi imenujejo soliden red in javni mir. (Cit. po Keane 1985: 76.)

Taka penetracija moderne države v civilno družbo je za Tocquevilla strašljiva tendenca. Ker pa se hkrati zaveda, da družba ne more biti povsem samostojna od države (v nasprotju s predpostavko, v smeri katere je šel Painov koncept državnega minimalizma), se ne zavzema za ločitev civilne družbe od države, ampak za *razločitev* med njima – bolj ko je ta izražena, manjša je nevarnost za demokracijo, in narobe.

Ravno zaradi usodnega spregledovanja tega poudarka ne smemo pozabiti na marksistični koncept države kot zarote. Ker je država zgolj orodje vladajočega razreda (v represivnem, administrativnem, lastniškem, pravnem, kulturnem, ideološkem itn. smislu), je z odpravo vladajočega razreda nujna tudi odprava tega orodja. Po tej logiki naj bi bilo nujno, da z odpravo tistega, ki druge tolče s kladivom po prstih, odpravimo tudi samo kladivo. Šele potem bi namesto razredne dominacije zavladala organska harmonija med ljudmi in z izumrtjem države tudi *ne bi bilo več razlike* med

njo in civilno družbo. Druga varianta izginotja civilne družbe, izpeljana iz iste podlage, pa je državni socializem, ki zdaj – paradokso – v imenu utopičnega razdržavljanja raztegne državo nad vsemi družbenimi segmenti in s tem odpravi civilno družbo, fiksira pa državo. Ne pozabimo, da smo kombinacijo obeh variant dolgo preskušali na lastni koži prav s konceptom socialističnega samoupravljanja (v tem smislu ostaja Kardelj teoretik evropskega formata in se ga ni treba sramovati; primerljiv je vsaj z Benedetto Crocejem, ki je omenjen v vseh renejših filozofskih in politoloških leksikonih).

Seveda tudi Marx ni padel z neba. Kot socialistični teoretik se je glede razumevanja demokracije lahko oprl na tisto, kar je bilo že pred njim, in to izpeljal v komunistično smer. Ko je bila družba pritegnjena k sodelovanju pri državnih zadevah, so tudi ustavni režimi postali dovzetni za demokracijo. Ta se je že na začetku prejšnjega stoletja tematizirala skoz tri poudarke, kot demokracija v državljanskem, političnem in socialnem smislu. Podlaga za prvo je bil liberalizem, podlaga druge suverenost ljudstva, podlaga za mišljenje tretje pa je bil socializem. Čeprav so vsi trije poudarki pomembni za status civilne družbe, je bil za razliko med njo in državo najusodnejši tretji. Demokracija v socialnem smislu je v eni smeri, kot rečeno, variirala skoz komunistične modele (vse do našega Kardelja), kjer je razločitev civilne družbe od države postopno izgubljala vsakršen smisel tako v teoriji kot v praksi; kolikor se je še ohranjala (kot razlika), se je to označevalo za simptom nezadostne razvitosti apliciranega političnega koncepta. V drugo smer smer pa je šla socialdemokracija, ki razločevanja civilne od državne sfere nikoli ni odpravila, čeprav je imela z njeno določitvijo stalne probleme (npr. skoz socialnopolitična nihanja med t. i. državo blaginje in socialno državo). Zadnja socialdemokratska verzija je ravno Keanovo zavzemanje za »socialistično civilno družbo«, pri katerem je ta razloček spet jasno rehabilitiran, a skoz postmarksistično navezavo v socialistično smer, ki s tem znova obuja konceptualne zadrege o razlikah med socialističnimi (»pravimi«)

in nesocialističnimi civilnimi družbami ipd. (kritiko tega pristopa gl. v Hribar 1988; kritiko marksističnih variant civilne družbe pri naših avtorjih pa v Adam 1987).

Iz tega pregleda vidimo, da se je mišljenje o družbi in civilnosti sprva začelo kot emancipacija človeškega proti božjemu principu in kot reakcija na koncept Božje države. Ko je na ta način nastalo dovolj prostora za konceptualizacije, so te variirale znotraj dualnega *nasprotja* med družbo na eni strani in državo na drugi. Dobra stran tega mišljenja (znotraj bipolarne logike nasprotij) je spoznanje,

- da avtorjem, ki so se enostransko nagibali k afirmaciji družbe *na račun* države (od Paina do Marxa), ni več mogoče pripisovati samo demokratizacijskih zaslug,
- in da tistim, ki so šli bolj v drugo smer ter *krepili* državo kot pogoj razvoja civilne družbe (od Hobbsa do Hegla), ni mogoče pripisovati samo negativnih zaslug.

Verjetno pa je bolj pomembno, da so oboji nehote prispevali še k temu, da se je paradigma o civilni družbi kot nasprotju države konceptualno izčrpala, ko je preigrala vse mogoče variante njenega nasprotja, medtem ko je problem razmejitve še vedno ostal. Zato je pomemben premik narejen šele s konceptom, ki civilno družbo zastavi kot *korelat* državi in ne kot njej nasprotni pojem.

Obe, država in ne-država, sta postavljeni v bistveno soodnosno razmerje že z Rousseaujem. Izhajajoč iz istega problema kot Hobbes – kako preseči naravno (predcivilno) stanje, ki nikakor ni idealno, in kako vzpostaviti družbeno pogodbo o znosnejših medsebojnih odnosih –, je Rousseau izpeljal drugačno rešitev. Na sploh je bil drugačen. Pri tem verjetno ni nepomembna niti njegova osebnost, za katero bi lahko rekli, da je bil največji čudak svoje dobe. V stoletju razsvetljenstva, kulturnih in znanstvenih dosežkov je zatrjeval, da vse to sploh ne pelje v nikakršen napredek, ampak narobe, samo dodatno povečuje neenakosti v družbi. V času, ki je bolj kot kateri koli prej cenil znanje in razgledanost, je sam zatrjeval, da se bo dokopal do spoznanja o naravi in družbi le, »[č]e torej pustim vse znanstvene knjige, ki nas ne

učijo drugega kot gledati ljudi take, kakršni so se sami naredili», ne pa, kakršni v resnici so (Rousseau 1993: 23); zato je kot pedagoški teoretik in praktični vzgojitelj otrok izrecno zahteval, da se otrok ne sme seznanjati s knjigami, dokler ne dozori, da jih ne bi prehitro pokvarili (kot zapiše v delu *Émile*). V stoletju, ko so znanstvene in tehnične inovacije sprožile industrijsko revolucijo, je bilo zanj vse to najmanj zanimivo, fascinirale so ga samo narava in švicarske gore. Po eni strani je imel odpor do svetovljanstva in takratnih salonskih elit, po drugi strani pa velik ugled med množicami ravno po zaslugi teh elit, ki so se seznanile z njegovimi spisi, čeprav so lahko v njih prebrale, da je vrnitev k naravni enakosti mogoča le z revolucijo. In navsezadnje, ko napiše svoje slavno delo *Družbena pogodba*, takoj izjavi, da je imel probleme z mišljenjem, ko je to pisal, in da tega, kar je napisal, niti sam ne razume. Kljub temu je knjiga postala biblija za francoske jakobince pri izvedbi revolucije (tudi takrat, ko začno uporabljati giljotino) – skratka, neizčrpen navdih za civilno družbo. Kaj je tu pomembnega za današnji čas?

Rousseau je izhajal iz inteligentne kombinacije treh enostavnih idej:

- prvič, da je človek po naravi dober, pokvari pa se pozneje,
- drugič, da so po naravi vsi ljudje enaki in šele pozneje postanejo neenaki,
- tretjič, da med posameznikom in družbo ni nobene bistvene (kvalitativne) razlike, ampak samo količinska.

S prvo trditvijo je postavil na glavo svetopisemski izvirni greh in Hobbovo naravno stanje boja vseh proti vsem. Sam je prepričan v nasprotno: ljudje so se sami pokvarili, in to šele pozneje, s civilizacijo in z izumom kulture (natančneje, agrokulture), ki rodi privatno lastnino. Od takrat vztrajajo spopadi med ljudmi in naslednji problem:

Zlasti bogati so gotovo kmalu občutili, kako jim je v škodo nenehna vojna [...]. Bogati, prikrajšan za tehtne razloge, ki bi ga opravičili, in za zadostne moči za obrambo, je zlahka strl posameznika, njega pa so strle tolpe razbojnikov; ki je bil sam proti vsem in

se zaradi medsebojnih zavisti ni mogel združiti s sebi enakimi proti sovražnikom, ki jih je družilo skupno upanje na plen, je končno zaradi nujne prisiljen zasnovati najbolj premišljen načrt, ki je kdaj koli stopil v človeški razum: sebi v korist je uporabil moči tistih, ki so ga napadali, naredil branilce iz svojih nasprotnikov, jim navdihnil druga načela in jim dal druge ustanove, ki bodo zanj tako ugodne, kakor mu je bil neugoden naravni zakon [...].

To je bil ali je moral biti izvor družbe in zakonov, ki so naredili nove sponse revnemu in podelili nove moči bogatemu, nepovratno uničili naravno svobodo, za vekomaj utrdili zakon lastnine in neenakosti. (Rousseau 1993: 66-67.)

Zato so pravi problem obstoječe dobe napačni družbeni dogovori in ne naravna pokvarjenost ljudi, ki bi povzročila tako te dogovore kakor sedanje stanje (neenakosti). Prva dva rousseaujevska aksioma sta torej v funkciji redefiniranja tako družbe (z družbeno pogodbo) kot države (na podlagi suverenosti ljudstva) in celotne civilizacije (vračanje k naravi). A kako priti do tega? Odgovor: na podlagi tretjega aksioma. Če družba ni nič drugega kot enostaven seštevek posameznikov, kot trdi Rousseau, potem je lahko tudi družba kot celota enako dobra kot posameznik. S tem je spodbit hobbsovski razlog prenosa suverenosti iz množice na vladarja z namenom, da se konča vojno stanje; zdaj velja nasprotno, celotna suverenost pripada množici kot vsoti posameznikov, se pravi vsakemu od njih. Od tod poudarek na neodtujivih pravicah človeka – ne le glede države, ampak tudi glede oblasti v njej; in od tod ideja o absolutni narodni volji, ki ima od takrat trajni pomen. Zato še danes voljeni predstavniki ljudstva ne predstavljajo volje zgolj tistih interesnih ali teritorialnih enot, v katerih so izvoljeni, npr. volilnih okrajev, ampak predstavljajo voljo naroda v celoti (če se na to pozabi, tako kot pri nas, potem je mogoče narediti škandalozno afero iz običajnega parlamentarnega glasovanja – primer »Pucko« – in se zavzemati za odpoklic poslanca, če preneha biti delegatski pismonoša okraja, iz katerega je bil nastavljen).

« Ko je bila z družbeno pogodbo ustanovljena država, katere suveren je ljudstvo, se je zgodil prehod od naravnega k civilnemu stanju, ki ga omogoča pogodba ljudi *med seboj* (ne pa s kom iznad njih). Zato je rečeno, da zdaj taka »družbena ureditev velja za sveto pravo, ki je osnova vsem drugim. Vendar to pravo ne izhaja iz narave, pač pa je vzpostavljeno na konvencijah« (Rousseau 1978: 94).

« Ni torej naravno pravo. Odtujitev človeka od idealizirane narave, cena, ki jo je treba plačati, je lahko zakonita le s tako pogodbo, s katero se izguba naravne svobode kompenzira z zagotavljanjem civil(izira)nih pravic za vse in vsakogar. Kajti če bi ljudje ostali le pri naravni regulaciji, bi po izumu privatne lastnine postalo urejanje odnosov prej ali slej tiransko, ker bi tisti, ki ima več, politično škodoval onemu, ki ima manj. Z družbeno pogodbo pa se ljudje odpovedo naravnim pravicam na način, kjer nihče ničesar ne izgubi, kajti:

kdor se daje vsem, se ne daje nikomur [...]. Če torej iz družbenega dogovora odstranimo tisto, kar ni njegovo bistvo, bomo odkrili, da se ta zvede na naslednje: »Vsak od nas združuje svojo osebnost in vso svojo moč pod vrhovno upravo obče volje in vsakega člana sprejmemo v družbo kot nedeljiv del celote.«

V tem trenutku namesto zasebne osebnosti vsakega pogodbenika ta akt združevanja ustvari moralno in kolektivno telo [ki se ji reče država]. (Op. cit.: 101-102).

Rousseaujevska mišljena država v smislu »političnega telesa« oz. »republike«, kot jo tudi imenuje, torej zajema narod v celoti. Oziroma, bolje rečeno – država je narod, ta pa je suveren in si zato sam piše zakone. Vse to je zdaj civilna država kot civilizirano, tj., naravnemu nasprotno stanje. Iz tega izhaja, da tisti sektor v državi, ki mu je zaupano upravljanje skupnih zadev, se pravi vladanje, ne predstavlja nikakršne suverenosti, saj je sploh nima, ker je ta nedeljiva in hkrati neprenosljiva (»Suverenost se ne more predstavljati iz istega razloga, zaradi katerega se tudi ne more odtujiti [...]. Ona je ali to, kar je, ali pa nekaj drugega, sredine ni«; op. cit.: 149).

S tem Rousseau direktno zavrne dobro desetletje starejšo teorijo o razdelitvi suverenosti med zakonodajno in izvršno oblast, kjer se obema priznava pravica sprejemanja zakonom z namenom, da se vzajemno omejujeta in preprečujeta samovoljo (Montesquieujev izum). Po Rousseauju to ne velja: funkcija vlade je le v zakonitem *servisiranju* suverena na način, ko *posreduje* med njim in podaniki:

Kaj je torej vlada? Posredniško telo, postavljeno med podaniki in suverenom za njihovo medsebojno sporazumevanje in zadovolženo za izvrševanje zakonov ter vzdrževanje državljanske kot tudi politične svobode [...].

Z vlado ali vrhovno upravo torej označujem zakonito opravljanje izvršne oblasti [...].

Vlada združuje posredniške sile, katerih odnosi tvorijo odnos celote glede na celoto, oziroma med suverenom in državo. (Op. cit.: 126-127.)

SKLEP

V državi, ki je s pogodbo civilizirana, ljudstvo piše zakone, vlada pa jih izvršuje kot posrednica med suverenom in podaniki pogodbe. To pomeni, da civilno stanje *ni* nasprotno državnemu, ampak naravnemu, medtem ko je civilna družba (kot vir obče volje) z državo soodnosni pojem, ker prva drugo omogoča, druga pa hkrati vzdržuje osnovne pravice prve, civilne ravni. S tem je Rousseau presegel dualistični koncept nasprotja med družbo in državo ter ga zamenjal s korelacijskim.

Če zdaj ta poudarek združimo s sklepnim delom drugega razdelka, kjer so bili povzeti civilni dogodki izpred desetih let v Sloveniji, potem dobimo okvirno sliko o tem, kaj civilna družba sploh pomeni. Njeno opredelitev in funkcije povzemam v sedmih točkah:

1. V civilno družbo spadata njen nepolitični pol (zasebnih in javnih prostorov) in tudi politična javnost (ta del nekateri pokrivajo tudi s sintagmo »politična družba«).

2. Politično javnost sestavljajo vsi individualni in kolektivni civilno-družbeni

akterji, ki se politično angažirajo in s tem vzdržujejo podlago za formiranje pravih političnih strank (registriranih, z jasno artikuliranim političnim programom in z namenom sodelovanja na volitvah); šele *oboje* skupaj sestavlja sfero političnega pluralizma.

3. Politični pluralizem, sestavljen iz politične javnosti in institucij političnega zastopništva, je s prvim polom zakoreninjen v civilni družbi, medtem ko z drugim polom penetrira v državno sfero na način, ko s kompetitivnostjo političnih strank prevaja (prek neposrednih in svobodnih volitev) občo voljo ljudstva v reprezentativni parlament – samo ta je predstavnik (zakonodajne) oblasti; to pomeni, da državna vlada ni oblast, ampak je s svojimi ministri in birokracijo zgolj njeno orodje oz. izvrševalka oblasti (oblast tudi ni npr. ustavno sodišče, čeprav bi danes nekateri želeli nasprotno).

4. Zaradi posredovalne sfere političnega pluralizma, ki izvirno spada v civilno družbo, derivativno pa v državo, je razločevanje med državo in civilno družbo težavno; to pomeni, da je strukturno (z vidika razmejitev) nejasno, čeprav je politično (z vidika demokracije) zelo pomembno, hkrati pa je konceptualno sporno (torej odvisno od tega, ali civilno družbo razumemo za nasprotje države ali pa kot korelacijski pojem glede na državo; o tem tudi danes ni konsenza – gl. najnovejši in najboljširnejši zbornik z letošnjega posveta o civilni družbi, ki vsebuje 62 člankov; Bohinc, Černetič 1999).

5. Iz tega izhaja, da parlamentarna demokratska država ni mogoča brez razvite civilne družbe, ker je le v njej izvor legitimne oblasti, katere sredstvo je država.

6. Velja tudi narobe, da sodobna civilna družba ni mogoča brez (pravne) države, saj ta po eni strani zagotavlja državljske svoboščine in omogoča avtonomijo civilne družbe – vključno s pogoji za razvoj političnega pluralizma – hkrati pa prek vladnih mehanizmov opravlja posredniško vlogo med legitimno oblastjo (parlamenta) ter civilno družbo.

7. Kaj početi s takim konceptom civilne družbe danes? V čem je njegova funkcija?

Do osamosvojitve je bila izrazito emancipatorna (od tod pomen desetletnice, na katero opozarjam s tem člankom). Po osamosvojitvi pa se zdi, da je poudarek drugje. Za afirmacijo civilne družbe ni več usodnega pomena, kako jo definiramo, ampak kako jo realiziramo. Tu pa je odločilna analiza dejanske, tj., empirične ravni, npr. raziskovanje realne moči in vplivanja, vprašanje elit, njihove kompeticije in izmenjave, vprašanje infrastrukturnih pogojev, ki jih omogoča država, heterogenosti interesov, modernizacijskih trendov, sproščanje inovativnih kombinacij materialnih virov, načel in posameznih logik z različnih sektorjev, razvoj intermediarnih struktur, krepitev solidarnosti in potencialov, ki jih nekateri povzemajo s terminom »socialni kapital« itn. Skratka, s kompletiranjem političnega projekta v zadnjem desetletju in z vzpostavitvijo demokratske parlamentarne države kot pogoja moderne civilne sfere se bo zgodovinski in konceptualni pomen civilne družbe umikal v ozadje, vse pomembnejša pa bo njena socialna dimenzija (poudarjena v prvem razdelku).

Literatura

- F. ADAM (1987), O treh pristopih k pojmu »civilna družba«. *Družboslovne razprave*, IV, 5: 5-15.
- T. AKVINSKI (1990), *Summa theologiae I – II*. V: B. BOŠNJAK (ur.), *Tomaž Akvinski: Izbor iz djela*, 2. zv. Zagreb: Naprijed.
- S. BLACKBURN (1994), *The Oxford Dictionary of Philosophy*. Oxford: Oxford University Press.
- R. BOHINC, M. ČERNETIČ (ur.) (1999), *Civilna družba v Sloveniji in Evropi*. Ljubljana: Društvo Občanski forum.
- B. BOŠNJAK (1993), *Povijest filozofije*, 2. knj. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- S. DRAGOŠ (1994), J:E:K: *Razgledi*, 10. VI. '94: 12-13.
- (1998), *Katolicizem na Slovenskem*. Ljubljana: Krtina.
- A. GIDDENS (1998), *Third Way: The Renewal of Social Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- (1993), *Sociology*. Oxford: Polity Press.
- S. GRANDA (1998), *Krek in slovensko zadružništvo*. V: S. JANEŽIČ, J. JUHANT (ur.), *Janez Evangelist Krek (1865 – 1917)*. Maribor: Slomškova založba (79-85).
- M. HARALAMBOS, M. HOLBORN (1998), *Sociology, Themes and Perspectives*. London: Collins Educational.
- G. W. F. HEGEL (1987), *Enciklopedija filozofijskih znanosti*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- T. HRIBAR (1988), *Civilna družba, pravna država in človekove pravice*. V: P. JAMBREK *et al.* (ur.), *Varstvo človekovih pravic*. Ljubljana: Mladinska knjiga (276-295).
- A. KAUFMANN (1994), *Uvod v filozofijo prava*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- J. KEANE (1985), *Civilna družba in država od Hobbesa do Marxa in še naprej*. V: T. MASTNAK (ur.), *Socialistična civilna družba*. Ljubljana: KRT/27 (60-86).
- J. KEANE (1990), *Despotizem in demokracija*. Ljubljana: KRT/64.
- M. MAREGA, M. ŠEPEC (1998), *Vloga in financiranje NVO*. Ljubljana: Regionalni center za okolje za srednjo in vzhodno Evropo.
- G. MARSHALL (1996), *The Concise Oxford Dictionary of Sociology*. Oxford: Oxford University Press.
- L. PITAMIC (1927), *Država*. Prevalje: Družba sv. Mohorja.
- PLATON (1960), *Simposion in Gorgias*. Ljubljana: Slovenska matica.
- (1976), *Država*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- PR (1998), *Nacionalni program socialnega varstva do leta 2005*. Ljubljana: Ministrstva za delo, družino in socialne zadeve (predlog za prvo obravnavo, fotokop.).
- J. J. ROUSSEAU (1978), *Društveni ugovor*. Zagreb: Školska knjiga.
- (1993), *Razprava o izvoru in temeljih neenakosti med ljudmi*. Ljubljana: ŠOU.
- E. SPEKTORSKIJ (1932/I,II), *Zgodovina socijalne filozofije*. Ljubljana: Slovenska matica.
- K. VORLANDER (1977), *Zgodovina filozofije*, 1. knj. Ljubljana: Slovenska matica.
- R. WUTHNOW (ur.) (1998), *The Encyclopedia of Politics and Religion*, I, II. London: Routledge.

Matej Pelicon

SKUPINE ZA SAMOZAGOVORNIŠTVO OSEB Z MOTNJO V DUŠEVNEM RAZVOJU

V CENTRU DOLFKE BOŠTJANČIČ, DRAGA

UVOD

V uvodu želim predstaviti populacijo otrok, mladostnikov in odraslih oseb z zmerno, težjo in težko motnjo v duševnem razvoju, ki so vključeni v opisane samozagovorniške skupine. Na ta način bo pomen teh skupin lažje razumljiv.

Skoz zgodovino obravnave te populacije smo v Sloveniji uporabljali različne termine. Ves čas je šlo za to, da se z ustreznim terminom najbolje zajame njene značilnosti in posebnosti. Najprej so želeli razmejiti populacijo v odnosu do duševno bolnih. S tem se je že leta 1969 ukvarjal Lev Milčinski. Razmejitev še danes ni jasna in razčiščena, saj še sedaj Zakon o socialnem varstvu v svoji opredelitvi posebnih socialnih zavodov ti dve populaciji obravnava skupaj. Ljudje, ki v teh zavodih delajo, počasi spoznavajo, da je obravnava vsake populacije specifična, vsaka zahteva svoje posebne metode dela in ima različne kadrovske zahteve.

Edini veljavni pravni akt, ki definira in klasificira otroke in mladostnike ter mlajše polnoletne osebe z motnjo v duševnem razvoju, je Pravilnik o razvrščanju in razvidu otrok, mladostnikov in mlajših polnoletnih oseb z motnjami v duševnem razvoju. (Ur. l. RS št. 18/77).

Ta pravilnik razdeli navedene osebe z motnjami v razvoju v štiri skupine:

a) Lažje duševno prizadeti otroci, ki imajo tako zmanjšane sposobnosti za umsko delo, da ne morejo biti uspešni pri rednem vzgojnoizobraževalnem delu in potrebujejo posebne oblike usposabljanja.

b) Zmerno duševno prizadeti otroci, ki imajo zmanjšane sposobnosti za samostoj-

no delo, so pa sposobni vzdrževati kontakt z okolico, pridobiti navade in skrbeti za svoje osnovne potrebe ter se priučiti za preprosta opravila (IQ 36-50).

c) Težje duševno prizadeti otroci, ki imajo tako zmanjšane sposobnosti, da so omejeni v gibanju, govoru in skrbi za svoje osnovne potrebe ter nesposobni za samostojno delo. Lahko pa se priučijo za najbolj enostavna opravila (IQ 21-35).

č) Težko duševno prizadeti otroci, ki imajo tako slabo razvite umske sposobnosti, da so tako omejeni v svojih sposobnostih gibanja, govoru in skrbi za svoje osnovne potrebe, da potrebujejo stalno varstvo, posebno oskrbo in nego (IQ manj kot 21).

V prispevku se bom ukvarjal z otroki, ki so vključeni v zavod Center Dolfke Boštjančič. To so otroci in mladostniki iz točk b, c in č ali otroci z zmerno, težjo in najtežjo motnjo v duševnem razvoju po najnovejši terminologiji.

Te kategorije vključuje tudi Mednarodna klasifikacija bolezni, poškodb in vzrokov smrti (9. revizija, 1990). Ta uvršča motnjo v duševnem razvoju pod šifre od 317 do 319 in je primerljiva zgornji razvrstitvi, in sicer:

317 - lažja duševna zaostalost (sinonimi: debilnost, slaboumnost, defekt visoke stopnje, lažja duševna nenormalnost...) IQ 50-70

318 - druga označena duševna zaostalost
318.0 - zmerna duševna zaostalost (sinonimi: imbecilnost, zmerna duševna subnormalnost) IQ 35-49

318.1 - težka duševna zaostalost (sinonim: težka duš. subnormalnost) IQ 21-34

318.2 - globoka duševna zaostalost (sinonim: globoka duševna subnormalnost) IQ

manj kot 21

319 - neoznačena duševna zaostalost

Svetovna zdravstvena organizacija opredeljuje motnjo v duševnem razvoju kot splošno umsko podpovprečno funkcioniranje, začeto v zgodnjem otroštvu.

Prav tako se motnja v duševnem razvoju ne obravnava več kot bolezen, ampak kot stanje, ki nepretrgano obstaja in zavre mentalni razvoj. Multidisciplinaren pristop k temu problemu se kaže tudi v različnih smereh opredeljevanja motnje v duševnem razvoju. Tako nekateri avtorji izhajajo iz rezultatov testiranja inteligentnosti, drugi iz težav v socialnem prilagajanju, tretji iz etiologije oziroma osnovnih vzrokov motnje v duševnem razvoju. Tako npr. L. Benderjeva l. 1938 opredeli motnjo s socialno nesposobnostjo v smislu nezmožnosti teh oseb v skrbi za samega sebe – so nesposobne za delo, potrebujejo nadzor, vodenje in skrb zaradi zaščite njih samih in drugih pred njihovimi nerazsodnimi dejanji (Buzan 1994: 9).

Rezultat vseh teh definicij in pristopov je še veljaven omenjeni pravilnik o razvrščanju, ki upošteva klinične, psihometrične, socialne in vzgojnoizobraževalne kriterije.

Pri iskanju in definiranju skupnih značilnosti take populacije je nujno upoštevati njeno heterogenost. Kljub temu so številni strokovnjaki le uspeli identificirati določene značilnosti te populacije, ki so izredno pomembne pri organizaciji življenja in dela teh otrok.

Motnja v duševnem razvoju ni bolezen, ki bi se jo dalo zdraviti, pač pa je stanje. Strokovnjaki s področja medicine in biologije si ves čas prizadevajo, da bi odkrili vzroke za nastanek motenj v duševnem razvoju s ciljem preprečevanja ali omilitve. Ti strokovnjaki dosegajo, da se niža število nepojasnjenih vzrokov za nastanek motnje v duševnem razvoju.

Praviloma se taka prizadetost povezuje z dodatnimi razvojnimi motnjami ali kombinacijami motenj (Rusanov *et al.* 1986: 15). Tak primer je lahko otrok s cerebralno paralizo ali z epilepsijo, nemiren s hudimi motnjami v socialnem kontaktu, destruktiven, agresiven ali avtoagresiven otrok.

Tako motnjo v duševnem razvoju sprem-

ljajo tudi številni drugi pojavi, kot so nerazvitost ali zelo počasen razvoj govora, zmanjšana ročna spretnost, slaba kontrola telesnih potreb, nesposobnost v skrbi za lastno varnost in zdravje itn.

Pri tem je izredno pomemben tudi vpliv teh otrok na svoje družine in narobe. To tematiko bom obdelal v posebnem poglavju. Tukaj jo omenjam zato, ker je specifično delovanje družine s takim otrokom ena bistvenih značilnosti te populacije, saj teh otrok ni možno obravnavati izolirano od svojcev.

Izredno pomembno za populacijo otrok z zmerno, težjo in najtežjo motnjo v duševnem razvoju je nujnost usposabljanja oziroma vzgoje in izobraževanja za vse otroke teh kategorij. Vsi so sposobni za večjo ali manjšo stopnjo vzgoje in izobraževanja, ki je tudi nujno potrebno in je njihova temeljna ustavna pravica. Pri tem morajo zaradi izredne prepletenosti različnih motenj sodelovati različni strokovnjaki.

V interdisciplinarnem timu so nastala tudi temeljna strokovna načela pri obravnavi oseb z zmerno, težjo in najtežjo motnjo v duševnem razvoju. Strokovni delavci, ki delamo na teh področjih, ne razumemo teh načel kot demagoške parole ali predgovor v strokovnem tekstu, ki mu pozneje nihče več ne posveča pozornosti, temveč čisto konkretno kot meter ali tehtnico, s katero tehtamo, kar delamo: od metod, oblik, programov, postopkov, procedure, konceptov, predpisov, do elementov socialne politike (Parazajda 1994).

Vsa načela izvirajo iz temeljnih pravic oseb z zmerno, težjo in najtežjo motnjo v duševnem razvoju, sprejetih na Generalni skupščini OZN in že ratificiranih v Sloveniji. Ta načela so:

1. načelo individualizacije, načelo individualne obravnave
2. načelo interdisciplinarne obravnave
3. načelo celovitosti obravnave
4. načelo aktivnosti in zaposlitve.

Vedno bolj pa spoznavamo, da so te osebe premalo vključene v procese odločanja o najosnovnejših stvareh v svojem življenju. Osnova za to pa je, da si ustvarjajo pozitivno sliko o sebi. Ena od oblik za take spremembe so tudi skupine za samozagovorništvo.

SAMOZAGOVORNIŠTVO KOT POT
V RESNIČEN SVET

Samozagovorništvo oseb z motnjo v duševnem razvoju se je začelo na Švedskem v sedemdesetih letih in pozneje razširilo in razvilo zlasti v ZDA in Angliji. Osebe z motnjo v duševnem razvoju želijo biti tretirane kot odrasle osebe, ki sprejemajo lastne odločitve – odločajo o svojem življenju. Kljub temu, da te osebe potrebujejo več časa, da se kaj naučijo in razumejo, nima nihče pravice sprejemati odločitev namesto njih.

Imeti morajo možnost, da delajo napake in se na njih učijo. S tem dobivajo možnost in moč govorjenja, lastnega mnenja in postajajo del sistema, ki odloča, kje bodo živeli in delali. Sprejemanje lastnih odločitev je najpomembnejši korak v učenju za odraslost.

Samozagovorništvo je združilo osebe z motnjo v duševnem razvoju, da si lahko delijo ideje, se učijo od prijateljev in si dajejo oporo. S tem da se družijo, se spoznavajo in razumejo. Z druženjem in razumevanjem med prijatelji odraščajo v svojem poslanstvu. Želijo, da vsa etiketiranja izginejo, saj so najprej ljudje, ki v polni meri participirajo v življenju družbe. Kot samozagovorniki morajo vedeti, kako dajati podporo, da lahko govorijo o svojih najpomembnejših stvareh. Želijo biti enaki drugim.

Pomembne besede, ki jih zajema njihova ideja samozagovorništva: enakopravnost, demokracija, razvrednotenje, dostojanstvo, omogočiti, priložnost, brezobziren, segregacija, diskriminacija.

Gre za besede, ki imajo zanje pozitiven in negativen predznak

Kaj je samozagovorništvo za osebe, ki so vključene v gibanje samozagovorništva? Pravica glasu za vsakega, biti aktiven, prizadevati si za svoje pravice, imeti pravico lastnega izbora, biti z ljudmi, druženje, pomagati tistemu, ki potrebuje pomoč, skrbeti zase, prihajati na sestanke, biti poslušan, samozastopanje, enake pravice, ljudje in srečevanja, prijatelji in prijateljstvo.

Kaj je samozagovorništvo strokovnjakom, ki so bili vključeni v delavnice o samozagovorništvu? Pravice in izbira, izbor,

priložnost, kontrola, govoriti, znati izreči, predstaviti primer, neodvisnost in samostojnost, predstaviti stališča koga drugega, dvigniti glas, reprezentirati druge, vplivati na druge.

Wolfensberger (1977) poudarja pomembnost akcije kot bistven element samozagovorništva. Zanj so samozagovorništvo samo stvari, ki skoz poseben trud pomagajo v reševanju bistvenih vprašanj. Gre za akcijo, ki vpliva na obstoječo situacijo.

Osnovni smisel samozagovorništva je razvijanje posebnih veščin pri osebah z motnjo v duševnem razvoju in spreminjanje odnosa do teh oseb v smislu njihovega polnopravnega vključevanja v družbo. Kot ljudje imajo pravice, vendar niso niti vedeli, kaj so njihove pravice in kako jih izkoristiti. Tega se morajo naučiti.

PREPRIČANJA, VREDNOTE IN PRINCIPI
SAMOZAGOVORNIŠTVA

PREPRIČANJA IN VREDNOTE

Prepričanja in vrednote so stvari srca, stvari, v katere verjamejo.

Biti najprej človek. Vsi ljudje so najprej ljudje, ki se jih mora obravnavati z dostojanstvom in spoštovanjem

Imeti svojo identiteto. Vsakdo mora biti sprejet, kakršen je. Vsi smo enkratni.

Sprejemati lastne odločitve. Vsak človek ima pravico sprejemati lastne odločitve, ki jih moramo spoštovati. Vsak ima pravico delati napake in se na njih učiti. Ljudem, ki jim je potrebna večja podpora in pomoč, moramo omogočiti, da sami sprejemajo odločitve in ne odločati namesto njih.

Verjeti v lastno vrednost kot človeka. Od rojstva so vsi ljudje enaki in tako jih moramo obravnavati. Vsakemu moramo pomagati, da sprejme sebe.

Vedeti, da drugi ljudje verjamejo vate kot človeka. Nihče ne sme biti zaradi svojih težav diskriminiran, ampak mora biti obravnavan enako in imeti možnost izbirati svoje prijatelje.

PRINCIPI

Principi so usmeritve, ki jim sledijo v sprejemanju odločitev.

Usposobiti. Dajanje opore mora človeka usposobiti, da sprejema lastne odločitve, ne glede na rizik, ki ga odločitev vključuje. Človek mora sam zaprositi za pomoč osebo, ki ji verjame.

Dati usem enako priložnost. Vsak človek mora imeti enako priložnost, da ima podporo kot enakopraven član skupnosti. Tudi osebam v institucijah moramo omogočiti, da sprejemajo lastne odločitve (to je nemogoče, dokler so te osebe v institucijah).

Živeti kot ostali, skupaj z ostalimi. Nedopustno je izdvajati ljudi iz skupnosti. Vsi imajo pravico, da prispevajo v skupnost, da v njej rastejo in se razvijajo.

Neetiketiranje. Ljudje imajo pravico, da se jih sprejema, kakršni so, zato se jih ne sme etiketirati. Etiketa človeka razvrednoti.

Deinstitucionalizacija. Biti v instituciji ni human način življenja. Institucija jemlje in določa človeku vse stvari, zaradi katerih je vredno živeti: veselje, srečo, ljubezen, nežnost in željo po življenju.

CILJ SKUPIN ZA SAMOZAGOVORNIŠTVO

Cilj skupin za samozagovorništvo je usposobiti ljudi z motnjo v duševnem razvoju, da so sami svoj zagovornik. Da je lahko taka oseba svoj zagovornik, mora imeti razvit občutek lastne vrednosti, znati mora izbirati, sprejemati odločitve in komunicirati z okoljem. To pomeni imeti pozitivno razmišljati o sebi, prepoznavati lastne sposobnosti, delati na svojih slabostih, razvijati tople odnose in razumevanje. Poseben pomen na področju komunikacije ima poslušanje drugega. Komunikacijo se spoznava kot dvosmeren proces. Gre za proces učenja komunikacije in pomoč drugemu v komunikaciji.

Odnos staršev do samozagovorništva je pogojen z njihovim prepričanjem o veliki odvisnosti teh oseb od staršev. Obremenjen je z nezaupanjem staršev v take sposobnosti njihovih otrok.

SUPPORT (PODPORA)

Za doseg teh ciljev samozagovornik potrebuje podporno osebo – svetovalca. Svetovalec pomaga pri spoznavanju predpisov in pravil. Taka oseba pomaga v nepredvidljivih situacijah. Svetovalec ne sme vplivati na mnenje samozagovornika in ne sme popravljati ali spreminjati izrečenih in napisanih besed samozagovornika. Svetovalec mora vedeti, kdaj samozagovornik določene stvari ne razume in mu pomaga to razumeti.

VODJE IN SVETOVALCI SKUPIN

Vsaka skupina ima vodjo in svetovalca, ki mora biti tudi sam dober samozagovornik, poznati skupinsko delo in skupinsko dinamiko, saj te skupine delujejo po podobnih pravilih kot skupine za samopomoč.

Veščine, potrebne za vodenje take skupine, so: teoretska znanja o skupinski dinamiki; znanja o metodah in tehnikah skupinske dinamike; empatija; spoštovanje pogledov in stališč drugih; prepričanje, da lahko vodi skupino.

Vloge vodji in svetovalcev skupin za samozagovorništvo, ki so se razvile skozi delo s skupino: spodbujanje in vodenje diskusije v zgodnejših fazah dela skupine; poučevanje v veččinah, kot sta izražanje in poslušanje; pomagati skupini določiti pravila delovanja; podpora različnim akcijam (npr. organizacija prevoza, rezervacija sob, pisanje pisem); podpora v razvoju strategij v sprejemanju odločitev; zbiranje informacij o tečajih, knjigah.; podpirati osebe, ki želi spoznati samozagovorništvo; informiranje staršev.

Zelo pomembno je tudi to, da samozagovorništvo ni nekaj, ki obstaja samo znotraj skupine, ampak se mora vključiti v vse aspekte družbenega življenja.

Samozagovorništvo pomeni tudi spreminjanje odnosa vseh strokovnjakov do oseb z motnjo v duševnem razvoju.

MODELI SAMOZAGOVORNIŠTVA

Poznamo dva modela samozagovorništva: individualno in skupinsko.

Za nas je bolj pomemben skupinski model, ki ima štiri oblike:

- individualna: neodvisna od institucije – brez nasprotovanja interesov strokovnjakov; sama skupina nosi odgovornost za svoje delo;

- specialna skupina: znotraj strokovnih ali starševskih organizacij, ki jim organizira sredstva za delo (prostor, finance);

- koalicijski model: večje skupine za zastopanje ljudi s posebnimi potrebami različnih področij: motnja v duševnem razvoju, motnja v telesnem razvoju, CP, slepi, ki zastopajo skupen in vsako področje tudi svoj interes;

- skupina v okviru institucije, kjer te osebe živijo in delajo. Taka skupina ima zagotovljena sredstva. Problem teh skupin je v nasprotujočih si interesih. Predvideva se, da taka skupina nima samostojnosti v delovanju navzven.

USTANOVITEV SKUPINE V NAŠEM CENTRU

Z idejo skupin za samozagovorništvo sem seznanil našo centralno strokovno skupino. Ob tem sem pripravil tudi naslednja izhodišča za oblikovanje takih skupin v našem Centru.

MODEL, OBLIKA IN SESTAVA SKUPINE

Skupine v našem centru bi delovale kot zgoraj opisana skupina v okviru institucije. Center bi skupinam zagotovil prostor za delo, ustrezne termine, eventualne denarne potrebe.

Skupino bi sestavljali predstavniki otrok, mladostnikov in odraslih oseb iz posameznih domov. V skupini bi bilo do deset oseb. Vključevanje otrok iz domov za imobilne otroke je stvar razgovora na centralni strokovni skupini.

PRAVILA SKUPINE

Skupina bi delovala kot kombinacija pravil skupin za samopomoč in neke vrste formalnih sestankov, ki naj bi skupini skoz svojo formalnost dali poseben pomen (dnevni red, zapisnik, kava.). Skupina bo izmed svojih članov izbrala vodjo skupine in njegovega namestnika.

Skupina bi se srečevala v sejni sobi Centra ob točno določenem dnevu in uri. Dnevni red oziroma teme za razgovor bo skupina določala sproti. V primeru, da bodo potrebni dogovori po domovih, bodo člani skupine obveščeni predhodno. S pomočjo svetovalca skupine jih bo obvestil predsednik.

SVETOVALEC SKUPINE

Skupina naj bi zaradi praktičnosti imela vsaj dva svetovalca. Vloga svetovalcev bo vsaj na začetku zelo pomembna, saj bodo morali delovati tudi v smeri zagovorništva, ob tem da bodo usmerjali skupinsko dinamiko

VSEBINE

Vsebin, o katerih naj bi skupina razpravljala, v pripravi skupine ne moremo določati, saj si jih bo skupina sama izbirala. Predvidevamo lahko, da bo skupina govorila o pomembnih stvareh, ki vplivajo na osnovno bivanje, o prostem času, praznovanjih, športnih igrah. V prihodnosti pa naj bi skupina oblikovala in posredovala svoje mnenje in zahteve v urejanju njihovega formalnega položaja.

Posebno vrednost naj bi imela možnost, da ti ljudje lahko izrazijo svoje počutje, občutke in želje.

ZAČETEK DELA SKUPIN IN PRVA SPOZNANJA

Na osnovi teh izhodišč smo na sestanku centralne strokovne skupine Centra sprejeli odločitev o oblikovanju takih skupin.

Dogovorili smo se, da oblikujemo skupine po enotah. Z delom so začele skupine v

domovih za mobilne otroke in mladostnike in tudi skupina imobilnih otrok in mladostnikov v Malem domu v Ljubljani.

Skupine smo oblikovali tako, da smo na začetku izbrali sposobnejše otroke in mladostnike s poudarkom na sposobnostih razumevanja in komunikacije. Na tej stopnji dogovarjanja smo prišli do spoznanja, da morajo svetovalci teh skupin poznati tudi razne oblike nadomestne komunikacije. To pomeni, da je krog tistih otrok, mladostnikov in odraslih oseb, ki lahko odločajo o svojem življenju, širši.

Dogovorili smo se, da bo imela vsaka skupina dva svetovalca. To sta vodja doma in socialni delavec. Vsi svetovalci imajo veliko izkušenj v skupinskem delu. Zavedamo se, da bi za dosego temeljnega poslanstva te skupine potrebovale zunanje svetovalce. Sedaj smo v prvi fazi, fazi učenja teh otrok in mladostnikov v skupinski dinamiki in komunikaciji, kar je osnova za razvijanje širšega poslanstva teh skupin. Takrat bomo tudi sami razmišljali, kako poiskati in usposobiti neodvisne svetovalce teh skupin. Zavedati se moramo, da je to zelo dolg proces.

Pred vsakim srečanjem udeležencem razdelimo vabila. Že reakcije otrok in mladostnikov v tistem trenutku so bile izredno zanimive. Tako si je npr. neko dekle pripravilo nahrbtnik in vanj dalo copate. Drugo dekle, ki zaradi administrativne napake vabila ni dobilo, se je zjokala in se počutila prikrajšana. Te reakcije dokazujejo, da je tak pristop zanje nekaj posebnega.

Že na prvem srečanju smo želeli ustvariti občutek pomembnosti. Delavke iz naše kuhinje so postregle s kavo in sokovi, tako kot na vseh »zaresnih« sestankih.

Na prvem srečanju smo dali poudarek pravilu poslušanja tistega, ki govori. Začeli smo tako, da smo celoten čas prvega srečanja porabili za predstavljanje. Vsak od nas, tudi svetovalc, smo se širše predstavili. Pri tem so bila bolj ali manj potrebna usmerjena vprašanja, odvisno od sposobnosti komuniciranja posameznika. Tudi taka, ki so zahtevala samo odgovor da ali ne. Vprašanja so bila tudi tako usmerjena, da so člani povedali, kaj in koga imajo radi, kdo je njihov najboljši prijatelj, kaj najraje delajo

in česa ne. Takoj smo spoznali, da nas na teh vsebinah čaka še ogromno dela.

Po končanem predstavljanju smo izmed otrok in mladostnikov izvolili vodjo skupine in njegovega namestnika. Oba bomo vključevali v organizacijska opravila v zvezi z delom te skupine in ju spodbujali v vodenje srečanj, seveda z našo pomočjo.

Prvi občutki so dobri. Tako kot bo skupina potrebovala dolgo pot, da postane skupina odločanja o svojem življenju, tako mi potrebujemo čas, da v svojih glavah spremenimo določene stvari, ki so bile doslej za nas razumljive same po sebi.

Literatura

- V. BUŽAN (1994), *Intelektualni razvoj otrok z zmerno in težjo motnjo v duševnem razvoju*. Ljubljana: Filozofska fakulteta (magistrsko delo).
- Deinstitutionalizacija – život u zajednici* (1998). Zagreb: Udruga za promicanje inkluzije (gradivo s posveta).
- M. EGG (1976), *Moj otrok je drugačen*. Ljubljana: Zveza društev za pomoč duševno prizadetim.
- D. MAGLAJIČ (1990), Izziv samopomoči in medsebojne pomoči: Vloga socialnega delavca in potreba po edukaciji. *Socialno delo* 29, 1-3: 190-193
- L. MILČINSKI, S. STIKOVIČ (1994), *Današnje stanje za duševno abnormne in motene osebe v Sloveniji*. Ljubljana: Psihiatrična klinika.
- Omrežje in imenik organizacij družbene skrbi za osebe z motnjo v telesnem in duševnem razvoju v Republiki Sloveniji* (1990), Ljubljana: Pedagoška akademija.
- D. PARAZAJDA (1994), *Osnovna načela pri delu z osebami s težjo in najtežjo motnjo v duševnem razvoju ter mreža v Sloveniji*. Gradivo posveta Problematika skrbi za odrasle osebe s težjo in najtežjo motnjo v duševnem razvoju. Postojna: Socialna zbornica Slovenije.
- M. PELICON (1995), Reintegracija in normalizacija družine z otrokom z zmerno, težjo ali najtežjo motnjo v duševnem razvoju. Ljubljana: VŠSD (diplomska naloga).
- O. RUSANOVA, M. BUDIČ, I. KALČIČ, D. PARAZAJDA, J. ULAGA (1986), *Prostorska problematika družbene skrbi za varstvo in usposabljanje zmerno, težje in težko duševno prizadetih oseb v SR Sloveniji*. Ljubljana: FAGG.
- J. RAMOVŠ (1990), *Sto domačih zdravil za dušo in telo 1*. Celje: Mohorjeva družba.
- (1994), *Sto domačih zdravil za dušo in telo 2*. Celje: Mohorjeva družba.
- (1991), *Slovenska sociala med včeraj in jutri*. Ljubljana: UZZSV.
- B. STRITH (1993), *Normativi in standardi v socialnem varstvu*. Ljubljana: VŠSD.
- Kako je to videti v praksi, si lahko ogledamo na primer na populaciji, ki je polimotivna osebe z motnjami v duševnem in/ali telesnem razvoju, »invalidni«, prizadeti, »ključ s posebnimi potrebami«, »benedukpirani«, in z spalo razmišljajo bi se prav gotovo našlo še kakšno ime zanj. Je naslova tega prispevka je razvidno, da devet populacije sama rečem telesno najteže invalidni, kar pomeni, da termin invalidi uporabljam v smislu slovenske zakonodaje oziroma Ustave. Sicer pa menim, da kateri koli termin če uporabljamo pri obravnavi te populacije, v bistvu z njim ne sproščamo dražja kot to, da je to priložnost z različnih vidikov kateri ter da jo poskušamo tako kot vsako drugo drugačnost po svojih najboljših močeh in z ustrezno konceptom (npr. normalizacije, integracije, »občutnega življenja...«) čim bolj približati »svetlobi, vrednotam, ki so iz takih ali drugačnih razlogov v družbi trenutno najbolj varčeni, najaktualnejši,

domovom in sodelovali v različnih dejavnostih. Tako so bili vključeni v različne skupine in tudi v skupino imobilnih in motilnih oseb. Skupine smo organizirali tako, da smo

različne skupine organizirali tako, da smo vključili različne osebe s podobnimi potrebami in interesi. Tako smo organizirali skupine za pomoč pri prejetju različnih oblik pomoči in usposabljanja. Tako smo organizirali skupine za pomoč pri prejetju različnih oblik pomoči in usposabljanja. Tako smo organizirali skupine za pomoč pri prejetju različnih oblik pomoči in usposabljanja.

Skupine smo organizirali tako, da smo vključili različne osebe s podobnimi potrebami in interesi. Tako smo organizirali skupine za pomoč pri prejetju različnih oblik pomoči in usposabljanja.

Skupine smo organizirali tako, da smo vključili različne osebe s podobnimi potrebami in interesi. Tako smo organizirali skupine za pomoč pri prejetju različnih oblik pomoči in usposabljanja. Tako smo organizirali skupine za pomoč pri prejetju različnih oblik pomoči in usposabljanja.

Skupine smo organizirali tako, da smo vključili različne osebe s podobnimi potrebami in interesi. Tako smo organizirali skupine za pomoč pri prejetju različnih oblik pomoči in usposabljanja.

Skupine smo organizirali tako, da smo vključili različne osebe s podobnimi potrebami in interesi. Tako smo organizirali skupine za pomoč pri prejetju različnih oblik pomoči in usposabljanja.

Pred vsakim srečanjem smo se pripravili na razdelitev vabil in na to, kaj bomo govorili. Tako si je npr. neka deklica pripravila udarbenik in vanj dala copate. Drugo deklico, ki zaradi administrativne napake nje ni dobilo, se je z jokala in se počutila prekrnjana. Te reakcije dokazujejo, da je tak pristop zanje nekaj posebnega.

Že na prvem srečanju smo želeli ustvariti občutek pomembnosti. Delavke iz naše kuhinje so postregle s kavo in sokovi, tako kot na vsch-zaresnih sestankih.

Na prvem srečanju smo dali poudarek pravilu poslušanja tistega, ki govori. Začeli smo tako, da smo celoten čas pevega srečanja porabili za predstavljanje. Vsak od nas, tudi svetovalec, smo se širše predstavili. Pri tem so bila bolj ali manj potrebna usmerjena vprašanja, odvisno od sposobnosti komuniciranja posameznika. Tudi taka, ki so zahtevala samo odgovor da ali ne. Vprašanja so bila tudi tako usmerjena, da so člani povedali, kaj in koga imajo radi, kdo je njihov najboljši prijatelj, kaj najraje delajo

in kaj so njihove največje želje. Tako so bili vključeni v različne skupine in tudi v skupino imobilnih in motilnih oseb. Skupine smo organizirali tako, da smo

različne skupine organizirali tako, da smo vključili različne osebe s podobnimi potrebami in interesi. Tako smo organizirali skupine za pomoč pri prejetju različnih oblik pomoči in usposabljanja. Tako smo organizirali skupine za pomoč pri prejetju različnih oblik pomoči in usposabljanja.

Skupine smo organizirali tako, da smo vključili različne osebe s podobnimi potrebami in interesi. Tako smo organizirali skupine za pomoč pri prejetju različnih oblik pomoči in usposabljanja.

Skupine smo organizirali tako, da smo vključili različne osebe s podobnimi potrebami in interesi. Tako smo organizirali skupine za pomoč pri prejetju različnih oblik pomoči in usposabljanja. Tako smo organizirali skupine za pomoč pri prejetju različnih oblik pomoči in usposabljanja.

Skupine smo organizirali tako, da smo vključili različne osebe s podobnimi potrebami in interesi. Tako smo organizirali skupine za pomoč pri prejetju različnih oblik pomoči in usposabljanja.

Skupine smo organizirali tako, da smo vključili različne osebe s podobnimi potrebami in interesi. Tako smo organizirali skupine za pomoč pri prejetju različnih oblik pomoči in usposabljanja.

Pred vsakim srečanjem smo se pripravili na razdelitev vabil in na to, kaj bomo govorili. Tako si je npr. neka deklica pripravila udarbenik in vanj dala copate. Drugo deklico, ki zaradi administrativne napake nje ni dobilo, se je z jokala in se počutila prekrnjana. Te reakcije dokazujejo, da je tak pristop zanje nekaj posebnega.

Že na prvem srečanju smo želeli ustvariti občutek pomembnosti. Delavke iz naše kuhinje so postregle s kavo in sokovi, tako kot na vsch-zaresnih sestankih.

Na prvem srečanju smo dali poudarek pravilu poslušanja tistega, ki govori. Začeli smo tako, da smo celoten čas pevega srečanja porabili za predstavljanje. Vsak od nas, tudi svetovalec, smo se širše predstavili. Pri tem so bila bolj ali manj potrebna usmerjena vprašanja, odvisno od sposobnosti komuniciranja posameznika. Tudi taka, ki so zahtevala samo odgovor da ali ne. Vprašanja so bila tudi tako usmerjena, da so člani povedali, kaj in koga imajo radi, kdo je njihov najboljši prijatelj, kaj najraje delajo

Boža Napret

VSAKDANJE ŽIVLJENJE TELESNO NAJTEŽE INVALIDNIH LJUDI

OZIROMA UDEJANJANJE NJIHOVE INTEGRACIJE V DRUŽBO

UVOD

Čas, katerega priča smo, lahko opredelimo tudi kot čas velikih sprememb, saj se te dogajajo na vseh ravneh človekovega življenja oziroma področjih družbenega delovanja. Razen kot napredek, ki je opazen tudi po tem, da na posameznih področjih razpolagamo z vse več terminov in konceptov, ljudje spremembe doživljajo, pojmujejo tudi kot negotovost, stisko. Velik izbor terminov in konceptov, katerega osnovna funkcija je ustvarjanje človeka vredno življenje, od posameznika namreč zahteva tudi vse več izpo(po)lnjevanja razpoložljivih smernic, saj sicer (ob)velja za nekoga, ki ne sledi koraku časa.

Kako je to videti v praksi, si lahko ogledamo na primer na populaciji, ki je poimenošana »osebe z motnjami v duševnem in/ali telesnem razvoju«, »invalidi«, »prizadeti«, »ljudje s posebnimi potrebami«, »hendikepirani«, in z malo razmišljanja bi se prav gotovo našlo še kakšno ime zanjo. Iz naslova tega prispevka je razvidno, da delu te populacije sama rečem telesno najteže invalidni, kar pomeni, da termin invalid uporabljam v smislu slovenske zakonodaje oziroma Ustave. Sicer pa menim, da kateri koli termin že uporabljamo pri obravnavi te populacije, v bistvu z njim ne sporočamo drugega kot to, da je ta proučevana z različnih zornih kotov ter da jo poskušamo tako kot vsako drugo drugačnost po svojih najboljših močeh in z ustreznim konceptom (npr. normalizacije, integracije, neodvisnega življenja...) čimbolj približati merilom, vrednotam, ki so iz takih ali drugačnih razlogov v družbi trenutno najbolj zaželeni, najaktualnejši.

Zato bom poskušala s prelivanjem teoretskih in strokovnih gledišč, ki so osredotočena v prepletanost področij družbenega delovanja, prikazati, katere smernice opredeljujejo ta čas oziroma v kakšnem vsakdanu se nahajamo telesno najteže invalidni ljudje na Slovenskem.

VSAKDANJE ŽIVLJENJE TELESNO NAJTEŽE INVALIDNEGA POSAMEZNIKA

Kot posamezniki sami po sebi doživljamo sebe kot celoto, ki jo upravljajo lastni procesi. Ko pa vzpostavimo stik s svetom okoli sebe, da bi vplivali na dogodke in izpolnili svoje načrte, oziroma, da bi na tak način izpolnili svoje potrebe, občutimo, da smo del večje celote. Takrat namreč zaznamo, da smo odvisni drug od drugega in da je tudi od možnosti in nezmožnosti drugih odvisno, katere naše načrte se da uresničiti in katere ne. Dejstvo, da smo celota, ki je del večje celote, je torej temeljna danost našega obstoja. Ta dvojnost ustvarja potrebo po avtonomiji in povezanosti z drugimi, pri čemer lahko trdimo, da je potreba po avtonomiji izraz naše celosti, potreba po povezanosti pa priča, da smo del nečesa.

S tega stališča lahko najbrž brez posebnega tveganja rečemo, da je družina ena izmed najobičajnejših oblik družbenega preživetja ter da je za večino človeštva pomembna skoz ves posameznikov življenjski potek. Nadalje je družina kot skupina izredno nesimetrična institucija (vsaj če jo gledamo z vidika njenih članov), kar pelje v veliko emocionalno odvisnost, vendar pri tem ne smemo prezreti, da opravlja dve

bistveni funkciji: posamezni član dobi priznanje svojega avtonomnega obstoja, nauči pa se tudi, kako živeti z drugimi, ne da bi pri tem prikrajšal sebe ali drugih. Druga funkcija torej pomeni, da se naučimo pravilno ravnati v konfliktnih situacijah. Lahko pa rečemo tudi takole. Družina ima dve vloge: prva je usmerjanje navznoter in vsebuje psihosocialno zaščito članov, druga pa je usmerjena navzven, proti večji celoti, ki jo sestavljajo družine in druge življenjske skupnosti.

Družina je zato v središču pozornosti naštetih razprav, raziskav in obravnav. Poleg tega je tudi področje, za katero je vsakdo iz lastne izkušnje »ekspert iz prve roke«, saj mu življenjski tok v družini, ob njej in v sporu z njo ne daje le obilice podatkov, temveč oblikuje tudi stališča pozitivne ali negativne naravnosti, ki so istočasno tudi pomembno področje posameznikovega vrednostnega sistema.

Pri tem se zdi pomembno opozoriti tudi na dejstvo, da je družina v evropski kulturi eden od tabujev, ki so pod hudim udarom. Na Slovenskem k temu prispeva še proces tranzicije, saj tudi družine ni obšel; v tem primeru tranzicija torej ne pomeni le navora pri iskanju novega ob relativno slabi uporabnosti starejših izkušenj, ampak pomeni tudi poudarjeno dinamičnost in neoprijemljivost, ki vodi v skeptično stališče, ali bodo današnje ugotovitve pojutrišnjem še veljale. Ugotovitve so si namreč precej nasprotujoče.

Kljub temu pa družina še vedno predstavlja psihosocialni prostor primarnega pomena. In poleg dveh življenjskih obdobij, otroštva in starosti, je družinsko okolje še posebej pomembno tudi za tiste, ki so telesno najteže invalidni. Oskrbe in nege potrebna populacija je namreč spet oziroma še vedno v domeni zlasti družine in sorodstva. O tem, kaj to dejansko pomeni, pa se ne ve veliko, razen na ravni osebnih izkušenj. S tem želim povedati, da so problemi, ki so sicer del življenja vsake družine, v družini s telesno najteže invalidnim otrokom globlji in zahtevajo več zunanje pomoči za razreševanje. Namreč, čisto gotovo je, da ni preprosto družina tista, ki »skrbi« in »neguje«, temveč so to pretežno ženske

v družini. Najmanj torej, kar družina s takim otrokom potrebuje, je občasno kakovostno varstvo, ki bi omogočalo ohranjanje partnerskega odnosa in možnost ustvarjanja vzdušja za ostale, neinvalidne otroke. Enako pomembno kot zunanja pomoč pa je tudi njihovo lastno dozorevanje, ki se kaže v sprejemanju situacije in sposobnosti sprejemanja pomoči najrazličnejših vrst, od sistemskih do samopomoči v sodelovanju s starši s podobnimi problemi. Razrešitev tega odnosa ima namreč pomemben vpliv na odnos do neinvalidnih otrok v družini, ki jim je s tem določena vloga ob telesno najteže invalidni sestri ali bratu.

Kadar družina ne more opravljati svojih osnovnih nalog niti s pomočjo različnih dejavnikov, se to v praksi marsikdaj rešuje tako, da za telesno najteže invalidne poskrbi država. Poleg institucionalnega varstva (različni javni zavodi) imamo danes v ta namen tudi polinstitucionalno, na primer stanovanjske skupnosti. Tako kot javni zavodi pa so tudi stanovanjske skupnosti situacija, kjer pri stanovalcih prihaja do odtujitve in avtonomizacije od staršev in domačega okolja; taka situacija torej pomeni prekinitev in hkrati trud za ohranjanje prekinitve tistih stikov, pravi Flaker (1992; 1995), ki so za našo družbo standardni.

Ko pa pozornost ponovno usmerimo na prvo plat od II. svetovne vojne zakoličene alternative – ali za posameznika v celoti poskrbi družina ali v celoti država –, oziroma, ko si podrobneje ogledamo bivanje telesno najteže invalidnih ljudi v družini, ugotovimo naslednje: »Tip storitve, ki jo opravljajo [ženske], je izjemno kompleksen in sega od menedžerskih, ekonomskih, pravnih, organizacijskih vrednosti ter dejavnosti do težkih fizičnih opravil. Cena takega dela je ogromna: če bi ga sešteli in ovrednotili, bi vrednost preseгла letni proračun za zdravstvo, so na primer pred kratkim ocenili strokovnjaki v Veliki Britaniji« (Rener 1995).

Potrebo po ovrednotenju teh del je pogojilo splošno mišljenje ljudi, da družina ni več dolžna v celoti skrbeti za nego in blagostanje npr. ostarelih ali pa telesno najteže invalidnih oseb. V svetu in pri nas je do tega mišljenja pripeljalo dolgo obdobje

ženske zaposlenosti in njihova ozaveščenost, da svoje zaposlenosti zunaj doma ne dojemajo več kot ekonomsko nujo ali izhod v sili, temveč kot človekovo pravico. To pomeni, da se družba in država ne moreta več tako zelo opirati na ženske kot primarne dajalke nege in pomoči, saj v svojem sistemu vrednot ne pristajajo več na alternativo ali-ali, temveč hočejo oboje, družinsko življenje in zaposlitev (Rener 1995).

Po drugi strani se vse pogosteje dogaja, da npr. starost, ki je predvidljiva, posameznika kar doleti, saj nanjo ni pripravljen, ker jo odriva. »Odriva pa jo tudi družba oziroma država, kar lahko opazimo na ravni predstav, kulturnih modelov in imaginarijev, ki v modernih družbah dajejo prednost mladosti, vitalnosti in fizični lepoti ter na ravni socialno političnega in pravnega instrumentarija« (*ibid.*). Kar T. Renner ugotavlja za starost, pa drži tudi za telesno invalidnost. Vse, kar je povezano s tema populacijama, večina zahodnih držav – z delno izjemo skandinavskih – namreč odriva »v področje zasebnosti, v družino, koder ima država malo pristojnosti, a seveda tudi manj odgovornosti« (*ibid.*). Tudi v državah, ki so si prislužile oznako država blaginje, imajo oskrbo in nego v domeni družine. In velik del človeštva meni, da je tako tudi prav, saj večina starejših in večina telesno najteže invalidnih »dajejo prednost družinski negi in pomoči na domu pred kakršnokoli obliko institucionalnega varstva« (*ibid.*).

Relativno zviševanje življenjske ravni (merijo jo z relativnim zviševanjem dohodka in izboljšanjem stanovanjskih razmer) sicer omogoča, da jih vse več ostaja v domačem okolju, vendar pa po drugi strani ne smemo pozabiti, da živimo v času, ko se družbe intenzivno spreminjajo in z njimi tudi oblike in funkcije družin (Rener 1995). Z drugimi besedami, ob bledenju tradicionalnih predstav in pričakovanj o obligacijah med generacijami se strmo dviguje tudi delež tistih, »ki potrebujejo intenzivno skrb in nego, kar je mogoče adekvatno zagotavljati le v sodelovanju družine z družbenimi in državnimi institucijami« (Rener 1995). Temu v prid govori prednost tistih programov oziroma nalog, ki so namenjene ustvarjanju vzdušja, ugodnega za prehod iz

državne v t. i. skupnostno skrb, kar lahko vidimo v razvoju in prilagajanju strategij v državah Severne in Zahodne Evrope. Sodelovanje med družino, državo in trgom, ki ga danes označujemo kot »mešanico ekonomije blagostanja«, pa je sicer še stvar, ki jo redko srečamo, zlasti na Slovenskem. To pomeni, da smo na stopnji, ko imamo izdelan predlog nacionalnega programa socialnega varstva, ki upravičencem in uporabnikom storitev s tega področja obeta že v bližnji prihodnosti nekaj močno zaželenih sprememb (npr. financiranje storitev po individualnem programu) oziroma možnost izbire, kdo bodo opravljali te storitve in kako.

Iz doslej povedanega in upoštevajoč, da v tem prispevku govorimo tudi o udeležanju integracije invalidov v našo družbo, lahko namreč ugotovimo naslednje: nujno potrebno je vzpostaviti tak sistem socialnih služb, ki bo telesno najteže invalidnim zagotavljal vsakodnevno neizogibne storitve, oziroma take, da jim bodo nega, gospodinjstvo in mobilnost dostopnejše. Tisti, na primer, ki živijo v lastni družini ali pri starših ter so vezani na stalno uporabo invalidskega vozička in/ali na fizično pomoč drugega človeka že pri najosnovnejšem, bi s tem dobili več gotovosti, da jim bo kdo ob pravem času postoril, kar potrebujejo. Potek njihovega vsakdanjega življenja je namreč popolnoma odvisen od neformalnega sektorja (partnerice/ja, sorodnikov in prijateljev), ki pa ni več zadosten vir navedenih storitev. To tudi pomeni, da so na neki način prisiljeni v stalne interakcije, saj si potrebne storitve zagotavljajo prek negovanih oziroma vzdrževanih odnosov.

Rutar (1997) je na primer mnenja, da bi morali namesto integracije pokazati, kako lomljiv in ranljiv je človek, ne pa da ga poskušamo vključevati v svet domnevno trdnih identitet. To utemeljuje takole:

Če hočemo razumeti vedenje človeka, moramo ugotoviti, na katere kraje in v katerem simbolnem svetu se je naselil in kateri pomeni vplivajo nanj, ne pa, kakšni so njegovi geni ali psihološke lastnosti oziroma sposobnosti. Zaradi tega je integracija razsizen, kajti za svojo realizacijo potrebuje dve rasistični domnevi. Prvič. Obstaja en sam

svet, ki se mu morajo prilagoditi tudi tisti, ki so iz njega sicer po malen izključeni. Drugič. Zlahka je mogoče določiti, kdo je izključen. Ko ga določimo, ga je treba samo še vključiti v svet, pri tem pa ni pomembno, kakšni so njegovi interesi in želje. Invalidi so zato nemočni prizadeti otroci z motnjami v razvoju in s posebnimi potrebami, za katere bodo poskrbeli zaskrbljeni strokovnjaki in rasistični politiki. (Rutar 1997.)

V tem smislu družbo polarizirajo tudi koncepti socializacije, normalizacije in neodvisnosti. V vsakdanjem življenju se to izraža na primer tako, da imamo na enem polu posameznike in skupine, ki se trudijo, da bi ti koncepti (za)živeli, na drugem pa tiste, ki pred odgovorom sogovorniku z nasprotnega pola najprej ocenijo, kaj mora ta slišati, da ga ne bo imel na primer za osebo s prizadetostjo, ki živi na obrobju socialnega dogajanja; to namreč pomeni, da za življenje v središču socialnega dogajanja potrebuje ustrezno obliko pomoči, ki je zajeta v določenem konceptu.

Da je življenje »običajnih« ljudi lepše, polnejše, srečnejše, skratka boljše od življenja telesno najteže invalidnih, je splošno razširjeno mnenje; kar pogosto lahko slišimo, da je tako zlasti zato, ker lahko običajni ljudje kadar koli počno kar koli. Že če se malce zamislimo nad to razlago, se nam porodi vprašanje, kje pa so ti, ki kadar koli počno kar koli? Sama namreč ne poznam nikogar, ki se potem, ko je storil, kar mu je padlo na pamet in je bilo to proti pričakovanjem okolice, ne bi otepal stigmatizacije. Odločitev za boj za emancipacijo je zato etična odločitev, pravi Rutar (1997), ki loči človeško simbolno bitje od živali, emancipacijo pa od integracije kot modne muhe. Posameznik pa »to lahko stori samo kot subjekt, zato odločitev za emancipacijo razumemo kot subjektivizacijo. Z njo sprejme človeško bitje nase negotovost sveta, s katero jamči za odprtost do drugega in drugačnega« (Rutar 1997).

Zdi se torej pomembno vedeti, da je posameznikov zorni kot duha tisti, ki odloča o tem, ali je ta na primer »hendikepiran« ali ni. In vezano na boj hendikepiranih za oblast oziroma na njihovo pridobivanje

moči v družbi, Rutar pove:

Francoski filozof in psiholog Michel Foucault je v svojih analizah ideoloških praks opozoril, da moramo oblast vedno razumeti na dva dokaj različna načina. Ne gre za to, da je vsaka oblast in vsaka moč opresivna, kar pomeni, da tlači ljudi in jim ne dovoli, da bi se svobodno izražali in razvijali. Ne, oblast je vedno še nekaj drugega. Če bi bila oblast zares tako nemogoča in zatiralska, se sprašuje Foucault, zakaj jo potem ljudje tako pogosto ubogajo in jo celo zahtevajo. Oblast ni samo nekaj, čemur se je mogoče upirati, ampak je tudi struktura, ki omogoča proizvodnjo sveta, stvari, ugodja, vednosti, diskurzov ipd. Če oblast zatira, gotovo tudi omogoča nastanek identitet in vsakdanjega sveta. (Rutar 1997.)

Za primer lahko vzamemo telesno najteže invalidne in protislovje, ki nastaja med javnim zavodom kot »represivnim« okvirom (ki posamezniku postavlja meje razvoja) in javnim zavodom kot »progresivnim« okvirom (ki posamezniku sploh omogoči, da razvija svoje potenciale). To namreč pomeni, da jih sledenje oziroma podpiranje procesa deinstitucionalizacije družbene skrbi zanje v vsakdanjem življenju marsikdaj pripelje v skrajno neprijetne situacije. Pri tem se torej zdi pomembno proučiti pogoje, pod katerimi funkcionirajo, kakor funkcionirajo, in meje institucionalne oblasti.

Za institucije na splošno velja: vsaka institucija služi namenu, ki izhaja iz potreb posameznika ali skupine, zato je vsakdo, hote ali nehote, vključen v institucionalni sistem in s tem nosilec določene družbene vloge. Kar pa zadeva oblast, Rutar pove:

Oblast ni več zunanja, ampak je ponotrana, hkrati pa je postala nevidna, zato je ni več mogoče jasno opisati in postaviti na določeno mesto, kakor je bilo mogoče postaviti tradicionalno oblast. Nove tehnologije moči je zato težje odkriti in razkrinkati. Nevidnost disciplinatorne moči pa je s seboj prinesla tudi nadzor. Posamezniki in posameznice naj bodo nenehno pod nadzorom: rodi se ubogljivo telo. Simbolni prostor se

začne zapirati, saj ga je samo tako mogoče nadzorovati. Urejenost in razdelitev prostora ima svoje natanko določene funkcije, zaradi katerih ljudje le redko opazijo, kako se disciplinirajo, ne da bi to sploh vedeli. Lep zgled te zaslepitve je sodobno prizadevanje za zdravo življenje, vitko in usposobljeno telo. (Rutar 1997.)

Naj z njegovimi besedami to povemo še drugače: »Moč in oblast nista locirani na enem samem kraju, ampak sta vključeni v vse družbene procese, zato, strogo vzeto, sploh ne moremo reči, da oblast obstaja. Ne, obstajajo samo oblastni odnosi, ki se oblikujejo skozi nevidno mrežo disciplinatorne moči in vsakdanjih rutin« (Rutar 1997).

SKLEPNE BESEDE

Bugarič (1996) ugotavlja, da ekonomske in politične reforme v Srednji in Vzhodni Evropi potekajo v znaku popolne dominacije neoliberalnega političnega programa; njegovi avtorji trdijo, da gre za edini mogoči politični program, kar pomeni, da ne dopuščajo možnosti obstoja tudi kakšnega alternativnega političnega programa. Izvajanje neoliberalnega programa povzroča v teh državah nepopravljivo škodo in preprečuje oblikovanje alternativne, ekonomsko učinkovitejše in politično bolj demokratične oblike urejanja narodnega gospodarstva in družbe kot celote. V imenu hayekovske ideje »spontanega reda«, pravi Bugarič, se neoliberalizem že vnaprej odreka aktivnejši gospodarski politiki in ekonomska dogajanja bolj ali manj prepušča »nevidni roki« (prostemu trgu), saj naj bi bil po mnenju neoliberalcev najbolj učinkovit mehanizem usklajevanja ekonomskih interesov.

Neoliberalci ne razumejo privatizacije samo kot spremembe državne (družbene) lastnine v privatno, nadaljuje Bugarič, ampak tudi širše – kot umik države iz ekonomije. Pri tem je paradokсно, da se neoliberalci odrekajo državi v trenutku, ko jo najbolj potrebujemo. Ekonomska zgodovina namreč ne pozna primera hitrega in uspešnega ekonomskega razvoja brez tesnega partnerstva med državo in ekonomijo.

Odsotnost resne in primerne ekonomske politike v Sloveniji pelje do vse bolj množičnega zapiranja (stečajev) podjetij, naraščanja brezposelnosti, kjer smo že med vodilnimi državami v regiji, ter do odsotnosti resnih investicijskih projektov, ki bi odpirali možnosti za resno oživetev domačega gospodarstva (Bugarič 1996).

Zrcalna slika umika države iz ekonomije je na področju ustavne organizacije države neoliberalna ideja o umiku države iz lokalne samouprave. Ta pušča občine nemočne pred nakopičenimi lokalnimi problemi, saj je resna lokalna samouprava mogoča le tam, kjer se lokalna politika povezuje s strateško oblikovano ekonomsko politiko. Tako kot reforma ekonomije ni mogoča brez močne države, tudi reforma lokalne samouprave ni mogoča, če jo prepustimo zgolj nemočnim občinam. In prav v tej točki se razkriva naivnost srednje- in vzhodnoevropskih reformistov, ki so, sledeč neoliberalni logiki, verjeli, da bo že teritorialno razparceliranje države na dovolj majhne občine zadoščalo za razcvet lokalne samouprave. Vlada je veliko prispevala k taki zgrešeni politiki reforme lokalne samouprave (Bugarič 1996).

Alternativa neoliberalizmu pa ni potrebna samo na področju organizacije ekonomije in lokalne samouprave, ampak tudi pri organizaciji pravne države. Okostenele elemente ustavnega sistema je treba nadomestiti z bolj demokratičnimi in inkluzivnimi oblikami ustavne demokracije, ki bodo hkrati odprteje tudi do civilne družbe kot nepogrešljivega elementa vsake demokratične družbe. Neoliberalnemu mitu, da je masovna politika v nasprotju z duhom liberalnih ustavnih institucij, je treba zoperstaviti ideal okrepljene demokracije, ki temelji na veliko bolj aktivnem vključevanju ljudi v politično odločanje države. Sklicevanje na razna abstraktna načela namreč še nikoli ni zagotovilo delovanja pravne države. Kar torej potrebujemo, so nove pravne institucije, postopki, mehanizmi, ki bodo prilagojeni predvsem razmeram in potrebam držav v tranziciji (Bugarič 1996).

Ena izmed sprememb, ki se v slovenskem prostoru dogajajo na vseh ravneh, je tudi

ta, da je videti, kot da so telesno najteže invalidni »prerastli« zavodsko obliko nastanitve. Dejansko pa družbeno-ekonomske razmere niso najbolj naklonjene tej vrsti preraščanja oziroma novim oblikam njihove nastanitve. Toda proces deinstitucionalizacije družbene skrbi za te ljudi je v polnem teku in strokovnjaki s tega področja že od druge polovice prejšnjega desetletja zagotavljajo, da so npr. stanovanjske skupnosti, ki s sociološkega vidika sodijo v »vmesne strukture« (nahajajo se v vmesnem prostoru med javnim in neformalnim sektorjem), najboljša bivalna rešitev zanje. To bi verjetno držalo, če ne bi hkrati z deinstitucionalizacijo potekala tudi privatizacija.

Tako imamo na eni strani institucionalno varstvo, ki svojo »neaktualnost« izraža skoz nove standarde in normative, kar na kratko povedano pomeni, da sta se količina in kakovost storitev v javnih zavodih zelo znižala, na drugi strani pa obstajajo in nastajajo nove skrbstvene oblike, ki za bivanje telesno najteže invalidnih ljudi nimajo niti vseh potrebnih niti ustreznih pogojev. Take situacije ne najdemo le v omenjenih stanovanjskih skupnostih, ampak tudi v tistih in takih oblikah bivanja, do katerih so se obravnavani ljudje dokopali sami, ter v t. i. domači oskrbi. Problematika je vsebovana v razpoložljivosti storitev, ki jim navadno rečemo nega, gospodinjenje in mobilnost; njihova razpoložljivost je namreč osrednjega pomena za potek vsakdanjega življenja telesno najteže invalidnega posameznika.

Odprtost in široka zasnovanost torej širi krog tistih, ki poleg institucionalnega bivanja in bivanja v družini poznajo še kakšno drug(ačn)o obliko bivanja za telesno najteže invalidne. Vendar pa na drugi strani ni enako hitre rasti razpoložljivosti storitev, ki jih v novih bivalnih opcijah potrebujejo: potrebujejo namreč servise, ki navedene storitve ne le obvladajo, temveč so tudi na razpolago štiriindvajset ur na dan. Če se hočemo v prihodnje čimbolj izogniti neljubim situacijam, v katerih se zaradi neusklajenih ukrepov nahaja že marsikateri obravnavani posameznik, bi morale socialne službe v proces deinstitucionalizacije nujno vključiti vzpostavitev take mreže servisov, ki ne bi le ponujali vseh mogočih

variant izveninstitucionalnega bivanja, ampak bi bili sposobni tudi zagotavljati potrebne storitve za telesno najteže invalidne.

Ob vseh teh spremembah se zavedno ali nezavedno spreminjamo. Ni dovolj, da spremembo razumemo, naučiti se moramo, kako jo preživeti, kako jo izkoristiti, da bomo dovolj dobro in zadovoljivo uresničili tudi svoje lastno življenje. Večina ljudi vidi in čuti v teh hitrih spremembah kaos, ki ga je tudi precej težko prenašati in ustvarja negotovost, a je obenem tudi vir novega.

To je zahteven in težak proces, ki ga živimo in doživljamo vsi. To je proces osebnostne in duhovne rasti vsakega posameznika. Koraki napredka, do katerih prihaja pri tem, so običajno ohrabrujoči in tisti viri moči, iz katerih črpamo energijo za naprej. (Rupnik 1996)

Literatura

- B. BUGARIČ (1996), *Reforme v Srednji in Vzhodni Evropi - Ali obstaja alternativa neoliberalizmu? 2000*, 92.
- V. FLAKER (1992), *Opis stanovanjskih skupin v Sloveniji*. Ljubljana: Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti, Višja šola za socialne delavce.
- (1995), *Skupinsko dinamična in institucionalna protislovja prostovoljnega dela - proces dezinstitutionalizacije služb duševnega zdravja v Sloveniji*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede v Ljubljani (doktorska disertacija).
- Z. KOLARIČ (1993), *Privatizacija socialnega in otroškega varstva, Privatizacija na področju družbenih dejavnosti: Možnosti in omejitve*. Ljubljana: Državna Založba Slovenije.
- (1995), Programi javnih del na področju socialnega varstva. *Teorija in praksa* 32: 7-8.
- M. NOVAK (1994), *Dober dan, Revščina*. Ljubljana: Socialna zbornica Slovenije.
- J. RUPNIK (1997), Čas spreminjanja ustanove, Vzgoja in izobraževanje otrok in mladostnikov s posebnimi potrebami. V: *Uresničevanje integracije v praksi* (Zbornik s posveta v Portorožu). Ljubljana.
- D. RUTAR (1997), *Protij integraciji: Vzgoja in izobraževanje otrok in mladostnikov s posebnimi potrebami*. V: *Uresničevanje integracije v praksi* (Zbornik s posveta v Portorožu). Ljubljana.
- URAD VLADE REPUBLIKE SLOVENIJE ZA INVALIDE (1994), *Standardna pravila za izenačevanje možnosti invalidov*. Ljubljana.

mo, včasih izberemo tiste, ki nam je kariko malo bolj razumljiva.

Take razumljive interpretacije nam ponuja tudi avtor knjige, ki povzema trovsele koncepcije Goffmana, Franklita, Casela in drugih ter jih preoblikuje skozi lastno prakso in lastno korektivno delovanje. Tako nam po prvi strani vsake branje brivnikar, po drugi strani pa spodbudi željo po takem peščici ravno zato, ker nam ne ponuja le povzetka prej naštetih tekstov, temveč njihovo interpretacijo. Kakorkoli že, ostaja dejstvo, da je knjiga Vita Flakerja edinstvena v našem prostoru. Kljub nekaterim preodm del, ki se ukvarjajo s totalnimi ustanovami, nadzorovanjem in discipliniranjem, knjig čestite Saleci ali Janeza Poljčarja, je pričajoče delo zapolnilo prazen prostor tako, da je »spricelo« koncepte na ljudi, ki jih izkušajo skozi bivanje v različnih ustanovah, skozi njihovo odvisnost od psihosocialnih praks in ustanov. In ravno tu je skan je posebno uporabnost zame, ki se ukvarjajo s socialnim delom. Gre namreč o to, da sloz branje izje razumeva, kolovskadaje kontrolne prakse vplivajo na ljudi, kaj pomenijo za njihovo življenje in kako se jim lahko izognejo. Da na ta ostala le na ravni prišolskega je porečja, bolj bralke in

iti). Totalne ustanove zajamejo pet skupin ljudi: tiste, ki ne morejo skrbeti zase in so nevarnejše tiste, ki so nezmožni skrbeti zase, hkrati pa so nevarni za skupnost tiste, ki so v ustanovah zaradi zavarovanja skupnosti tiste v ustanovah, ki izvajajo delovne naloge, in tiste v internatih, sanjostanih in podobnih ustanovah. Značilnosti totalnih ustanov so, da so zapete (omejeno socialno interakcijo), operirajo z *identiteto*, varovanci živijo na *koloscih*, so *numenske* (imajo cilje, ki jih morajo izpolnjevati), ustvarjajo *obrambo nizkoavertiz*, ki uničča varovance zunaj sveta.

V te ustanove vstopajo ljudje s svojimi navadami in pojmovanjem sebe. Da bi lahko ustanova izpolnjevala svoje cilje in se vzdrževala, mora najprej ljudi preoblikovati svojim pravilom. To stori z nizkimi ukrepi. Najprej z *omrtičenjem identitete* (mutiliacijo), potem z *razložitvijo vloge* (prejeto obiskav in uvidov na začetku, izguba nalog, ki so potrebne za preživetje v vsakdanosti). Na te posebnosti se naveže nove podobe, ki nastajajo z zapisovanjem v obliki znamenj, spisov, oštevilčenjem in podobnimi institucionalnimi procedurami. Te se imenujejo tudi *programiranje*. Človek izgubi svojo obliko, lastnost, pogosto pa tudi svoje ime. Ključno ga s prišolsko ali s šolsko. Gre

Vito FLAKER (1998), *Odpiranje norosti: Vzpon in padec totalnih ustanov*. Ljubljana: / * cf. 269 str.

Knjiga se dotika področij, ki so deležna mnogih in različnih interpretacij, pogosto nasprotujočih. To, kar nekateri imenujejo humanizem, ustrezen odgovor na potrebo, visoka strokovnost ali znanstvenost, imenujejo drugi pokroviteljstvo stroke nad ljudmi, psihiatrizacija vsakdanjega življenja, totalnost sistema ali disciplinske prakse. Boj za interpretacijo je hkrati boj za resurse. Oboji trdijo, da predstavljajo ljudi, uporabnike, kliente, paciente, strokovnjake ali kar javnost v celoti. Med interpretacijami je treba izbirati, kar pa je mogoče le, če jih razumemo. Včasih izberemo tisto, ki nam je kratko malo bolj razumljiva.

Take razumljive interpretacije nam ponuja tudi avtor knjige, ko povzema teoretske konceptualizacije Goffmana, Foucaulta, Castela in drugih ter jih preiščuje skozi lastno prakso in lastno teoretsko delovanje. Tako nam po eni strani olajša branje izvirnikov, po drugi strani pa spodbudi željo po takem početju ravno zato, ker nam ne ponuja le povzetka prej naštetih tekstov, temveč njihovo interpretacijo. Kakorkoli že, ostaja dejstvo, da je knjiga Vita Flakerja edinstvena v našem prostoru. Kljub nekaterim prevodom del, ki se ukvarjajo s totalnimi ustanovami, nadzorovanjem in discipliniranjem, knjig Renate Salecl ali Janeza Pečarja, je pričujoče delo zapolnilo prazen prostor tako, da je »pripelo« koncepte na ljudi, ki jih izkušajo skozi bivanje v različnih ustanovah, skozi njihovo odvisnost od psihosocialnih praks in ustanov. In ravno tu je iskati še posebno uporabnost za vse, ki se ukvarjajo s socialnim delom. Gre namreč za to, da skozi branje lažje razumemo, kako vsakdanje kontrolne prakse vplivajo na ljudi, kaj pomenijo za njihovo življenje in kako se jim lahko izognemo. Da ne bi ostala le na ravni prijateljskega leporečja, bom bralke in

bralce popeljala skozi razlage nekaterih (zame) ključnih konceptov za razumevanje delovanja totalnih ustanov.

Na samem začetku avtor razčisti pojem *totalne ustanove*, in sicer kot tiste ustanove, ki zajamejo vse vidike posameznikovega življenja – zato jim pravi tudi *ustanove totalnega zajetja* – in jih pogosto simbolizira fizična oddaljenost od preostalega sveta. Totalno zajetje se ne nanaša toliko na časovno pokritje kot na vidike posameznikovega življenjskega kroga (zabava, delo, rekreacija itn.). Totalne ustanove zajamejo pet skupin ljudi: tiste, ki ne morejo skrbeti zase in so nenevarni; tiste, ki so nezmožni skrbeti zase, hkrati pa so nevarni za skupnost; tiste, ki so v ustanovah zaradi zavarovanja skupnosti; tiste v ustanovah, ki izvajajo delovne naloge, in tiste v intencijah, samostanih in podobnih ustanovah. Značilnosti totalnih ustanov so, da so *zaprte* (onemogočajo socialno interakcijo), operirajo z *avtoriteto*, varovanci živijo *na lokacijah, so namenske* (imajo cilje, ki jih morajo izpolnjevati), *ustvarjajo obratno vizijo sveta*, ki umešča varovance zunaj sveta.

V to ustanovo vstopajo ljudje s svojimi navadami in pojmovanjem sebe. Da bi lahko ustanova izpolnjevala svoje cilje in se vzdrževala, mora najprej ljudi prikrojiti svojim pravilom. To stori z nizom ukrepov. Najprej z *omrtvičenjem identitete* (mortifikacijo), potem z *razlastitvijo vloge* (prepoved obiskov in izhodov na začetku, izguba nalog, ki so potrebne za preživetje v vsakdanosti). Na te posameznike se naveže nove podobe, ki nastajajo z zapisovanjem v obliki anamnez, spisov, oštevilčenjem in podobnimi institucionalnimi procedurami. Te se imenujejo tudi *programiranje*. Človek izgubi svojo obleko, lastnino, pogosto pa tudi svoje ime. Kličejo ga s priimkom ali s številko. Gre

za vdor v človekovo zasebnost (*kontaminacija*), neupoštevanje njegovih meja, intimnosti in podobno. Zgodbe, ki jih ljudje povedo (včasih tudi neprostoovoljno, npr. v skupinah), lahko uporabijo tudi proti njim, če menijo, da so ljudje kršili pravila ustanove ali zapovedi.

— Pomemben okvir totalne ustanove je *disciplinski sistem ali sistem privilegijev*. Ima tri elemente, in sicer hišna pravila (ki uokvirjajo življenje), majhno število nagrad in privilegijev ter kazni. Na ta sistem varovanci ustanov odgovarjajo na dva načina, in sicer tako, da se sistemu popolnoma prilagodijo (*primarna prilagoditev*), ali pa tako, da sistem pravil obrnejo sebi v prid, jih uporabijo na način, ki ga prvotna definicija ne upošteva (*sekundarna prilagoditev*). Varovanci se morajo prilagoditi zlasti mortifikaciji in sistemu privilegijev. Težava nastane takrat, ko se soočijo z »viškom« prostega časa. Čas v teh ustanovah je namreč izgubljen, nekako se je treba prebiti skozi dan, ki ni zapolnjen z ničemer, je zapravljen, neporabljen. V nasprotju s tem dojema osebe svoje delo kot nevarno, delo v posebnih pogojih. Zato je treba stalno vzdrževati socialno in fizično distanco do varovancev. To se jim posreči zlasti z *uporabo interpretativne sheme*, ki jo razvije institucija, zato da upraviči svoj obstoj, se naredi potrebno. Delo tako postane delovna terapija. To, kar varovance in osebe znova združi, so *institucionalne ceremonije*. To je npr. izdelovanje internih časopisov, udeležba v »procesih odločanja« (domske skupnosti, skupinska terapija), letne zabave, praznovanja in obiski. Kljub temu, da je namen ceremonij združitev varovancev in osebja, se izkaže, da se osebe ponavadi dolgočasi, držijo se zase, prostori so pusti, glasba enolična. Ceremonije se ne dogajajo na sam dan dejanskega praznovanja, temveč nekaj dni prej, tako da varovanci dejanski praznik ne praznujejo (npr. Novo leto).

— Korenine totalnih ustanov Flaker išče v srednjeveških ustanovah, kot so *samostan*, *dvor*, *gobavišče* in *špital*. To so zaprte skupnosti, ki so razvile jasne notranje strukture, so hierarhične z razmejenim razmerjem med »zunaj« in »znotraj«. Totalne ustanove pa so se zares rodile šele v času *velikega*

zapiranja. Z razvojem trgovine se je namreč zgodil velik pritisk na mesta, kamor so se zatekli zlasti revni, invalidi, berači, vojaki in ostali, ki so upali, da jim bo v mestu bolje. V mestih je pričelo primanjkovati prostora, hkrati pa so bile prej naštete skupine na pogled moteče. Mesta so postala kraj nevarnosti in nereda, veliko zapiranje pa je bilo hkrati tudi »veliko pospravljanje«. Delovalo je tudi kot *moralna korekcija*, saj je ustvarjalo mesto kot mirno in urejeno urbano celoto. Veliko zapiranje je temeljilo na meščanski etiki *izključevanja*. Nevredni lahko ostanejo v mestu, toda izključeni iz skupnosti, ker v njej materialno ali drugače ne participirajo. Norost je postala del skupnega imenovalca zapiranja. Hkrati pa nastane skupina ljudi, ki s temi ustanovami upravlja. Ponekod so to vodili župniki ali pa laične bratovščine. Zdravnik je bil sprva le obrobni poklic. Oblikovali so se prvi skrbstveni poklici, ki so skrbeli za izločene ljudi, obstajalo je torej osebje, ki je za delo dobilo mandat javnosti.

V teh pogojih so nastajale prve ustanove za norce, ki so bili pred velikim zapiranjem bolj ali manj stvar družine. Najprej naj bi zapiranje norcev v institucije urejalo pravosodje, saj je imel vsakdo pravico do sojenja, če mu je bila odvzeta prostost, ker pa so bili postopki dolgi, so jih skrajšali tako, da so v postopek vključili lokalno oblast, ki je v norišnice nameščalo po krajšem upravnem postopku. Reforme totalne ustanove v tistem času se je lotil Philippe Pinel. Za njegovo ureditev so značilne tri operacije, in sicer *izolacija od zunanjega sveta* (zapiranje je bilo terapevtsko, ker je onemogočilo zunanje pogubne vplive), *vzpostavitev azilskega reda* (notranji svet mora producirati red), *odnos oblasti* (razum lahko povrnemo tako, da ponotranjimo razumno voljo). Foucault označi norišnico kot *disciplinsko ustanovo*. Disciplino razumemo kot (1) vzpostavitev take notranje ureditve totalne ustanove, ki zagotavlja učinkovito uporabo delovne sile, in kot (2) vzpostavitev mreže ali matrice, ki zagotavlja usklajeno delovanje in kompatibilnost posameznih segmentov tako razdeljene družbe.

— Pogoji za vzpostavitev klasifikacijske mreže oz. matrice so *zapora* (ovira, barie-

ra), *razdelitev prostorov* (pregledni deli), *uporabnost prostorov* (odmaknjenost uprave, da ni dostopna), *časovni raspored* kot dopolnitev prostorske razporeditve (dnevni red je ponavljajoč), *telesne klasifikacije* (astenik, piknik, žensko histerično telo). Ni dovolj, da telo samo klasificiramo, treba ga je vpeti v stroj. V ta namen je psihiatrija razvila celo vrsto pripomočkov, ki so namenjeni uporabi na pacientih. Uporabo samo psihiatrija opravičuje s terapevtskimi nameni, uporablja pa jih predvsem kot disciplinske pripomočke za kaznovanje ob kršenju pravil institucije. Pacienti povezujejo elektrošoke, injekcije, povišanje doz zdravil z dejanji, incidenti, ki so jih pred tem »storili«. Ideologija takega ravnanja je vzpostavitev notranje normalnosti, zmanjševanje odmikov od postavljenih standardov. Gre za normalizacijo nenormalnih, te pa mora vzdrževati zato, da to razliko sploh opraviči. Ločevanje podpirajo ukrepi, kot so npr. prehodi po oddelčni hierarhiji, z binarno delitvijo in zazanamovanjem (norenor, nevaren-neškodljiv, normalen-nenormalen). Skupaj s še drugimi subtilnimi oblikami nadzora (panoptizem kot nenehna vidnost) rabijo sistemi kazni in nagrad zlasti discipliniranju, proizvajanju krotkega telesa in duše. Kljub temu pa je težko najti psihiatrično ustanovo v čisti disciplinski funkciji. Dejansko so bile te ustanove skoz zgodovino deležne mnogih kritik in kriz. Vzrokov za njeno preživetje je lahko več. Zapolnjuje vrzeli v pravni definiciji pogodbenega posameznika, išče povezave zunaj psihiatričnih ustanov in je odlagališče za razmeroma velik del prebivalstva.

Kritike ustanove v današnjem času se v veliki meri vežejo na pojem *deinstitucionalizacije*. Ta ne pomeni samo zapiranja velikih ustanov, temveč tudi spremembe v pojmovanju in sprejemanju duševnih stisk. Je premik v družbo in družbeno gibanje hkrati. Začela se je v šestdesetih letih z imenom antipsihiatrično gibanje, ki je zahtevalo odpravo azilov, preoblikovanje odnosa moči med uporabniki in strokovnjaki, paradigmatsko spremembo obravnave ljudi z duševnimi težavami ter družbeno prevrednotenje norosti. Čeprav gibanje samo ni doživelo velikih uspehov, pa je imelo učinek

zlasti v razkritju notranjih skrivnosti. Psihiatrija in njeno početje je vedno bolj na očeh javnosti. Več uspeha je imelo gibanje izven institucij v kreiranju novih služb in zlasti v krepitvi uporabnikov psihiatrije, ki so se združevali v svoje gibanje.

Avtor nas na koncu popelje še skoz italijanski primer zapiranja psihiatričnih bolnišnic in skoz angleško prakso zapiranja ter sklence knjigo s stavkim: »Zato ni pomembno, ali smo totalno ustanovo res pravilno razumeli; pomembno je, da jo obvladamo«.

Povzetek je treba razumeti le kot kratko zgodbo na dveh straneh, ki je nastala po branju 253 strani dolge knjige. Je nekakšen instantni produkt, ki mu je odvzet ves žar in občutljivost opisovanja posameznih konceptov. Kratka zgodba je zato le gola informacija o tem, kaj je avtor knjige želel na preprosto in razumljiv način sporočiti. Kljub temu pa je v knjigi najti tudi nejasnosti, nastavke, ki niso izpeljani, in nerazumljivosti, ki so verjetno posledica prevodov. Tako je najti na samem začetku sporno trditev, da je država blaginje omogočala raznovrstnost ponudbe, pri tem pa vemo, da je glavna kritika države blaginje ravno njen paternalizem oz. pokroviteljstvo strok. Šele pluralnost sistema zares omogoči raznovrstnost ponudbe. Izveninstitucionalne oblike bivanja so lahko ravno tako totalne kot velike ustanove, če ne spremenijo mišljenja, če delajo po istih predpostavkah kot velike ustanove. Res je, da je bivanje bolj humano, lahko pa so prakse disciplinske in nadzoralne. To se izkaže na primeru stanovanjskih skupin za mlade, ki se rezultat nekakšne deinstitucionalizacije pedagoških ustanov. V knjigi, ki je pisana v razumljivem jeziku, preprosto in je primerna za vsakogar, moti občasna odvečna raba tujk, kot so npr. eksplanans in eksplanand; delujejo kot tujki v tekstu. Avtor omeni tudi konflikt med cerkvijo in posvetnimi poklici, vendar ostane le na ravni informacije, čeprav bi bilo pomembno vedeti o tem kaj več. Takih in podobnih podrobnosti bi lahko v knjigi našla še nekaj, vendar ne bom malenkosta. V celoti je namreč knjiga zelo dober prikaz polja, ki ga obravnava, in bogat vir podatkov.

Vesna Leskošek

VHT – VIDEO HOME TRAINING

Sva študentki četrtega letnika Visoke šole za socialno delo. Jeseni leta 1998 sva se udeležili trimesečnega seminarja v Nijmegnu na Nizozemskem. Bilo nas je petindvajset študentov iz različnih držav (Južna Afrika, Rusija, Danska, Nemčija, Švedska in Slovenija). Naslov seminarja je bil *Social Creative Arts course*. Pri nas bi temu rekli socialno kulturno delo. Ko sva se udeležili trimesečnega seminarja, sva vedeli le to, da je poudarek na videotehniki. Pred tem je bila videotehnika za naju dokaj tuj medij in prav zaradi tega sva odločili, da se podava novim dogodivščinam naproti. V začetku se nama je ob besedi kamera vzbudil neprijeten občutek, ki pa je sedaj, kot vidiva, izhajal iz nepoznavanja tega medija.

Rdeča nit celotnega seminarja je bila uporaba video kamere, ki nam je služila kot osnovno orodje pri vsem našem delu. Naši glavni predmeti so bili metode, kjer smo se učili o VHT, drama, ples in PBL (*Problem Based Learning*, to je, način reševanja problemov). Naučili smo se veliko novih stvari in v tem članku vam bova povedali nekaj več o zadevi, ki se ji reče »Video Home Trainings«.

VIDEO HOME TRAINING

Ta metoda se je razvila okoli leta 1980 na Nizozemskem. Usmerjena je na družino, se ne osredotoča na problem, ampak poskuša dati družini perspektivo in ji pomaga razviti manjkajoče starševske spretnosti. Družinsko interakcijo sistematično posnamemo na video kaseto in se pri analizi skupaj z družino osredotočimo na pozitivni *feedback* družini.

PREDSTAVITEV

Metoda je namenjena zlasti družinam z mnogimi problemi, kot so vzgojne veščine, socialni in razvojni problemi otrok itn. Ljudje nimamo vzgojnih spretnosti po naravi, ampak jih moramo razviti. Razvoj vzgojnih spretnosti pa je odvisen od dobrih ali slabih izkušenj, ki smo jih dobili v otroštvu od svojih staršev. Namen VHT ni dati vpogleda v to, kar je slabo, ampak ponuditi pozitivno alternativo za izboljšanje vzgojnih veščin. Skoz zgodovino se je vloga staršev močno spremenila. Ena izmed sprememb je tudi zmanjšanje avtoritete staršev in zvečanje avtoritete strokovnjakov in institucij. Posledica tega je, da inštitucije, sicer z dobrim namenom, prevzamejo skrb za otroke, za katere starši ne znajo poskrbeti, in jih večkrat odzamejo družini. Metoda VHT ponuja boljšo možnost. Pomoč mora biti osredotočena na aktiviranje družinske moči in ne na to, česa družina ne zmore. Torej, pomoč mora potekati znotraj družine in s čim manjšimi posegi v njeno naravno okolje.

TEORETSKA OSNOVA VHT

VHT temelji na več teorijah: humanistični etologiji, psihiatriji, razvojni psihologiji, pedagogiki itn., ki je vsaka na svoj način dala svoj prispevek k razvoju VHT. Ugotovili so, da je video kamera zelo dober pripomoček pri proučevanju socialnega vedenja staršev in otrok, komunikacije med družinskimi člani, spontanega kontakta med staršem in otrokom, saj je kamera medij, ki omogoča družini boljši vpogled v njeno delovanje. Pri teoretskem učenju o VHT smo se najbolj opirali na komunikacijsko

teorijo, kjer smo se osredotočili na vsebino odnosa, metakomunikacijo, simetrični ali nesimetrični odnos, paradoks, posebno pozornost pa smo namenili tudi prepoznavanju neverbalne komunikacije. Ukvarjali smo se s pojmi: udeležiti se, poslušati in razumeti.

Prijem VHT temelji na principu dobre komunikacije. Kontakt z drugimi je bistven za razvoj človeka. V družini otroci vedno dajejo iniciative, tudi če starši njihovih iniciativ ne razumejo oziroma jih ne sprejmejo. VHT poskuša starše naučiti principe dobre komunikacije, tudi s prikazom video-posnetkov družin, ki imajo dobro komunikacijo.

PRINCIPI DOBRE KOMUNIKACIJE

Namenjanje pozornosti in očesni kontakt. Namenjanje pozornosti pomeni, da se z govorico telesa, obraza, očesnim kontaktom, tonom glasu pozitivno obračamo k otroku.

Potrjevanje. Pozitivno podpreti otrokovo dejavnost z namenom pritegniti otrokovo pozornost. Spet je pomembna govorica telesa, obraza itn.

Sprejemanje. Pozitivno pritrjevanje otrokovim iniciativam. Npr. reči da, ponavljanje otrokovih izjav, posnemanje dojenčkovih glasov in podobno.

Pozitivno vodenje. Opogumljanje, vodstvo in dajanje občutka varnosti otroku.

Enakomerna porazdelitev pozornosti. V družini mora biti zagotovljeno, da je pozornost enakomerno porazdeljena med vsemi družinskimi člani.

Reševanje konfliktov, pogajanje. Dovoliti otrokom, da izrazijo svoje mnenje in pomagati jim pogajati se, ko pride do konflikta.

Analiza posnetkov pokaže pozitivno komunikacijo med staršem in otrokom. Video staršem jasno pokaže, kaj njihovi otroci želijo in kako se oni odzivajo na njihove želje v vsakdanjem življenju. Staršem se ni se treba več zanašati na svoja predvidevanja in mnenje strokovnjaka, saj lahko sami vidijo izboljšanje svoje komunikacije z otrokom med primerjanjem zgodnejših in poznejših posnetkov. Novejše posnetke

lahko uporabijo kot nov korak v izboljšanju svoje komunikacije, ker lahko iz posnetkov razberejo, kje imajo dober stik s otrokom. Principi dobre komunikacije pa niso pomembni samo za starše, pač pa jih lahko uporabljamo v vsej naši komunikaciji. Iz metode VHT, ki je namenjena družinam, se je razvila nova metoda *Video interaction guidance*, kar pomeni snemanje interakcije tudi drugih situacij, npr. med otrokom in vzgojiteljem, socialnim delavcem in klientom, v psihiatričnih ustanovah, timskem delu, povsod, kjer nam kamera omogoči boljši pogled v komunikacijo in njeno izboljšanje.

Obraz in telo sta zelo komunikativna, celo v tišini je lahko atmosfera prenapolnjena s sporočili. Za prepoznavanje verbalne in neverbalne komunikacije so pomembne zlasti tri spretnosti: posvečanje pozornosti klientu, poslušanje in razumevanje njegovega sporočila. Razumeti moramo klientovo verbalno in neverbalno sporočilo v kontekstu dane situacije. Pozorni moramo biti na telesno vedenje, obrazne izraze, ton glasu, fizično pojavo in splošno pojavnost. Klient v sporočilu govori o svojih izkušnjah, obnašanju in čustvih. Za strokovnjaka je pomembno, da poskuša odkriti elemente njegovega sporočila in jih razumeti. Razumevanje sporočila pomeni, da to, kar slišimo, preverimo pri klientu: »Slišim, kaj mi praviš. Ali slišim prav?« Torej, četudi znamo ponoviti besede človeka, ki smo ga poslušali, to še ne pomeni, da smo razumeli njegovo sporočilo. Bolj pomembno kot fizično poslušanje, je poslušanje, kjer smo prisotni psihološko, socialno in čustveno, saj lahko le tako razberemo pravo sporočilo, ki nam ga klient pripoveduje. Včasih klienti ne govorijo tistega, kar mislijo ali čutijo, kar se vidi v njihovem neverbalnem vedenju. Pri analizi verbalnega in neverbalnega sporočila pa ne smemo pozabiti na celosten kontekst klientovega sporočila.

O VHT smo se učili pri predmetu »metode«, ki ga je vodil prof. Cor van den Berg (teoretska podlaga VHT) in pri predmetu

AVE - *Audio Video Equipment* (praktična uporaba kamere). Najpomembnejši tehnični napotek pri uporabi kamere je, da mora kamera pri snemanju družinskih situacij stati ves čas na stativu, brez premikanja. To je pomembno za objektivni posnetek družinske situacije, saj se tako izognemo osebni interpretaciji osebe, ki snema (npr. izbiranje prizorov, zoomiranje itn.).

Spominjam se našega prvega snemanja. Cor van den Berg, ki nas je poučeval metode, je pripravil kamero, jo postavil na stativ in vklopil. Ko smo zagledali ta zlovešči pripomoček, pred katerim ne moreš ničesar skriti, nas je zgrabila panika. Naša naloga je bila, da se vsakdo predstavi s pomočjo svoje risbe, pove nekaj o sebi in svoji deželi. Verjetno nam je bilo vsem neprijetno, da smo morali govoriti, takrat še pred štiriindvajsetimi neznanimi študenti, poleg tega pa je vse zabeležila kamera. Zgodbe mojih sošolk in enega sošolca so bile vse zelo zanimive, tako da sem prav kmalu pozabila, da nas snema. Ob koncu ure je Cor izključil kamero in povedal, da bo do naslednjic izbral določene posnetke, ki si jih bomo skupaj ogledali. Naslednja ura, skupno gledanje posnetkov, je bila zame prava mora, saj sem bila na izbranih posnetkih tudi sama. Naša naloga je bila, da analiziramo neverbalno komunikacijo in skupinsko dinamiko ljudi na posnetku. Cor je sliko ustavil. V prvem prizoru sva se z zanimanjem pogovarjali sošolka Ulrika in jaz. Tiščali sva skupaj glavi in se sproščeno hihitali. Ob meni je sedela druga sošolka Sabine in se trudila z nama navezati stik, saj je ves čas gledala proti nama in dajala iniciative, vendar je nisva opazili. Na trenutke, ko je Sabine poskušala z nama navezati stik, nas je Cor opozoril in ustavil sliko, ki je jasno pokazala najino zavračanje sošolke Sabine. Počutila sem se grozno, razgaljeno, saj nisem mogla skriti, da mi Sabine ni najbolj simpatična. Tega se tedaj nisem zavedala, vendar je kamera jasno pokazala. Skupinska dinamika je bila med nami zelo zanimiva. Vsi smo se spoznavali, tipali. In sedaj mi je jasno, kako pomemben je prvi vtis. Že na prvem snemanju so prišle na dan nekatere stvari, ki so se pozneje izkazale za resnične. Z Ulriko sva še sedaj zelo dobri prijateljici,

s Sabine pa se nikoli nisva zelo zblížali.

Ustavili smo se pri naslednjem posnetku, ki je prikazoval sošolko Bodil iz Ugande, ki je pripovedovala svojo zgodbo, Ulriko, ki je gledala Bodil, in mene, ki sem gledala stran. Publika je sklepala, da me njena zgodba ni zanimala. Vendar se jasno spomnim, da me je prav njena zgodba najbolj zanimala, saj je bila drugačna in pretresljiva. Ob kritiki, da me zgodba ni zanimala, sem se počutila nemočno in jezno, saj mi ni bilo všeč, da drugi bolje vedo, kaj sem mislila in čutila v tistem trenutku. Poleg tega je nekdo izjavil, da vedenje Bodil izraža njeno željo po obvladovanju drugih. Vsi analizirani smo bili prizadeti. Tukaj je Cor analizo ustavil in rekel, da smo zašli, saj namen analize ni psihologiziranje in analiza osebnosti. Poudaril je, da je ključni element pri analizi neverbalne komunikacije to, da moramo vedno preveriti svoja opažanja pri analizirani osebi, poleg tega pa moramo biti pozorni, da damo pozitivni *feedback*. Vendar se mi zdi zelo pomembno, da nam je naš učitelj dopustil brez vnaprejšnjih napotkov, da smo analizirali, kot se je nam zdelo prav. S tem nam je omogočil, da smo dobili izkušnjo, kaj lahko povzroči napačna analiza, in da lahko napačna uporaba kamere naredi več škode kot koristi. Analiza neverbalne komunikacije mora analiziranemu omogočiti občutek varnosti. Tisti, ki analizira, mora analizanta postopoma pripeljati do lastnega razumevanja svoje komunikacije. Cor nam je mojstrsko pokazal, da je lahko analiza zelo učinkovita. Pri tem se spomnim njegove analize moje neverbalne komunikacije. Poudaril je pozitivne elemente in mi z vprašanji omogočil, da sem bolje razumela svoj način komunikacije, ki se ga prej nisem zavedala.

Na njegovih urah smo vse bolj spoznavali postopek analize in svoja opažanja zapisovali v tako imenovani *Log-book*. To je bil nekakšen dnevnik, v katerega smo zapisovali stvari, ki smo se jih naučili, občutke in dvome v povezavi z novo pridobljenim znanjem. O svojih zapiskih smo se pogovarjali v manjših skupinah.

Po nekaj tednih, ko smo se naučili uporabljati kamero, smo morali posneti različne situacije (igro vlog družinske situacije,

skupinsko delo, socialno delavske situacije, izkušnje iz prakse socialnega dela itn.), ki smo jih pozneje sami analizirali.

POSTOPEK VHT

INTAKE-TALK

Prvi stik z družino je tako imenovan *intake-talk*. To je prvo srečanje, pri katerem *video home trainer* upošteva zakonitosti prvega pogovora z družino. Pogovarjajo se o sami metodi in kaj je njen namen. *Video home trainer* pove, da bodo srečanja potekala enkrat tedensko, od najmanj enega do največ šest mesecev. *Video home trainer* bo posnel vsakdanje situacije v domačem okolju (kosilo, večerja, igra). Snemanje družinske situacije traja približno 10 minut. Kamera objektivno pokaže komunikacijo v družini. Posnetki so last družine (upoštevanje etičnega načela zaupnosti). Samo s privoljenjem družine lahko začnemo *video home training*.

SNEMANJE DRUŽINSKE SITUACIJE

Video-home trainer pride v družino in posname neko vsakdanjo situacijo. Kamera stoji na stativu, na istem mestu, zato da se izognemo interpretaciji osebe za kamero. *Video home trainer* se lahko udeleži družinske situacije, lahko pa samo stoji za kamero.

EDITIRANJE POSNETKOV DRUŽINSKE SITUACIJE

Video home trainer uredi posnetke in izbere prizore, ki jih bo pokazal družinil.

ANALIZA PRVEGA POSNETKA DRUŽINSKE SITUACIJE SKUPAJ Z DRUŽINO

Gledanje in analiza izbranih posnetkov, skupaj z družino. Ti prizori so izbrani tako, da omogočajo pozitivni *feedback*, dajejo podporo družini. opozarjajo na trenutke, ko imajo družinski člani med sabo dober

kontakt. Tako se zavejo stvari, ki jih delajo dobro. *Video home trainer* mora ves čas spraševati in vabiti družinske člane, da skupaj analizirajo posnetke.

SNEMANJE ANALIZE PRVEGA POSNETKA DRUŽINSKE SITUACIJE SKUPAJ Z DRUŽINO

Video home trainer posname analizo posnetkov družinske situacije. Analiza se poglavlja na istem, prvem posnetku.

DRUGO EDITIRANJE POSNETKA ANALIZE

Video home trainer spet uredi posnetke drugega snemanja in jih pokaže družini.

Proces se tukaj ne konča, ampak se ponovno začne s snemanjem nove družinske situacije, in omogoča objektivno videnje napredka, ki ga družina doseže skozi proces VHT.

*

Delo na VHT se nama zdi zelo zahtevno. To smo izkusili na lastni koži, ko smo morali odkrivati elemente v komunikaciji in dajati pozitivni *feedback*, ki omogoča spremembo, saj starši jasno vidijo, kaj morajo storiti za boljši odnos s svojimi otroci. Pojavil pa se nam je nov dvom; kaj storiti z negativnim in ali pozitivni *feedback* pomeni, da zanikamo negativno v družini. VHT mora upoštevati negativno, mora imeti celovit vpogled v družino, vendar pa družini pomaga, jo opolnomoči, tako da ji da pozitivni *feedback*.

Pri gledanju realnega družinskega posnetka smo videli, kako pozitivni *feedback* dejansko prinese spremembe.

Mati samohranilka je imela dva sina. Starejši sin je bil lažje duševno prizadet, imel je probleme z motoričnimi spretnostmi. Mati ni našla stika s sinom, zato je razmišljala, da bi ga dala v zavod. VHT je prišel v družino in posnel prvo družinsko situacijo družino pri zajtrku. Mati je pripravljala zajtrk, starejši sin pa je našel budilko in se začel z zanimanjem igrati. S kričanjem in z

zvonjenjem budilke je poskušal pritegniti pozornost mame, ki pa se na njegovo sitarjenje ni zmenila. Sin je postal še bolj neučakan, mati pa še bolj živčna. Potem je pogledala, kaj ji poskuša povedati, in sin je prenehal kričati in videti je bil zelo zadovoljen. VHT je ta prizor izbral in ji ga naslednjič pokazal. Mati je lahko videla, kje ima s sinom dober stik, in razumela, da je bilo kričanje samo sinov poskus dialoga z njo. Pred tem ni bila pozorna na sinove iniciative. Gledali smo zadnji posnetek družinske situacije po nekaj mesecih. Vsi smo videli razliko v odnosu med materjo in sinom – na posnetku se je mati igrala s sinom s kockami in mu naklanjala veliko pozornosti. Čeprav je govoril nerazumljivo, je bilo videti, da ve, kaj ji hoče povedati. Pomemben pa je bil stik med materjo in sinom, saj je mati s pomočjo posnetkov spoznala, kaj ji sin s svojim načinom komunikacije, ki je pred tem ni razumela, poskuša povedati.

Pojavil pa se nam je nov dvom. Dvomili smo, ali lahko kamera res prikaže dejansko družinsko situacijo, saj se lahko klientova komunikacija zaradi prisotnosti kamere spremeni. Pri tem se spomnim na naš proces navajanja na kamero. Od začetka nam je bilo neprijetno, vendar smo se na kamero zelo hitro privadili in na koncu je nismo niti opazili več. Tudi kliente se postopoma navaja na kamero. Od začetka je lahko njihova komunikacija nekoliko drugačna od običajne, vendar pa le težko prekrijemo svojo neverbalno komunikacijo, ki jo izražamo nezavedno, težko pa se tudi upremo vsakdanjemu družinskemu scenariju, v katerega smo vpeti vsak dan. O tem smo se prepričali ob gledanju posnetkov resničnih družinskih situacij. Od začetka so vsi nekoliko zadržani, vendar kmalu ne morejo več nadzirati svojega obnašanja in dana situacija jih ponese v njihovo običajno družinsko situacijo. Otroci se zelo hitro navadijo na kamero in zato se obnašajo kot običajno, to pa onemogoča staršem, da bi imeli celotno kontrolo nad situacijo, saj obnašanja svojih otrok ne morejo vnaprej predvideti. Dober VHT vidi njihovo dejansko komunikacijo, saj družina delovati drugače kot zna, ne more, in prav VHT ji lahko pomaga, da razume svoje delovanje.

Kot vsaka metoda lahko ima tudi ta negativne učinke, ali pa jih nima učinkov, zato se nam je pojavilo novo vprašanje – kdaj uporabiti VHT in kdaj ne.

Prvo raziskavo, ki je ugotavljala uspešnost uporabe VHT, sta leta 1993 izvedla Bauman in van den Heide. Ugotovila sta, da je bila metoda VHT v 66% uspešna, v 5% neuspešna, v 25% pa ni bilo nobenih sprememb.

VHT ne uporabljamo v primeru zasvojenosti, nasilja, spolnih zlorab, travmatskih izkušenj, nesodelovanja itn. V teh primerih je potrebna predhodna terapija in šele nato uporaba VHT. Ali je metoda učinkovita, je odvisno od pripravljenosti družine in pa seveda od sposobnosti izvajalca.

KAMERA KOT PRIPOMOČEK OZAVEŠČANJA (UPORABA PRI UČENJU)

Kamera je bila naš večni spremljevalec. Spremljala nas je tudi na tridnevno jadranje. V drugi polovici seminarja, ko se je skupina že formulirala in smo se spoznali, smo šli na tridnevno jadranje po Waddenzeec v Frieslandijo. Pluli smo med otoki. Dva tedna prej smo morali sami organizirati, koliko hrane bomo vzeli s sabo, kdo bo kuhal, kako bomo poskrbeli za nabavo, transport in pripravo hrane...

Jadrili smo z veliko barko za trideset ljudi. Na jadrnici so bili trije mornarji, tako da je morala biti na krovu ves čas vsaj tretjina skupine, da je pomagala mornarjem vleči vrvi, spuščati ali dvigati jadra itn. Imeli smo srečo, saj smo imeli po vsakodnevem deževju v preteklem mesecu zdaj lepo, sončno, a zelo mrzlo vreme.

Drugi dan po zajtrku, ko smo bili še zasidrani pri otoku Terschelling, smo imeli v podpalubju pouk. Cor nam je razlagal o Paolu Freiru in njegovi pedagogiki zatiranih. Govorili smo o zatiranih in tistih, ki zatirajo. Paolo Freire ni bil psihoanalitik, orientiran je bil tako na posameznika kot na družbo. Oba principa sta značilna zanj. Ni delal s standardiziranimi metodami, ampak kreativno, s čimer je stimuliral posameznika. Pravi, da se je treba odpreti za nove poskuse, perspektive, ustvarjalnost, iti

čez svoje fiksirane poglede. Vsak poklic ima svoj način dela s klienti. Moč vpliva na klienta. Freire pravi: »Če zatiraš, ustvariš zatirane. Zatirani utihnejo in inferiornost postane osebna, pride do kulture molčanja.« Freire se zavzema za princip emancipacije klienta z dialogom in akcijo. Bolje je spraševati klienta, kot mu dajati rešitve. Pravi, da je vsaka oseba unikat, zato je bolje delati skupaj s klientom kot po neki standardizirani metodi.

Pozneje smo poslušali pesem. Sting - *They dance alone* (plešejo same), pesem o vojni, ki jemlje sinove, može, ljubimce, o nesmislu vojne in o vrtečem krogu: sinovi-vojaki-sinovi.

Po predavanju in poslušanju glasbe smo dobili nalogo. Razdelili smo se v skupine po pet. Vsaka skupina je dobila video kamero. Šli smo na otok in smo morali posneti videospot na temo zatiranje. Šele ko smo pogledali skoz objektiv kamere, smo se zavedeli, koliko je pravzaprav zatiranja okoli nas. Posneli smo morje, ki so ga Nizozemci zatrli z osušitvijo, psa na vrvici, otroka, privezanega v vozičku, ograjeno in privezano drevo, viseče meso v mesnici, stolp, ki v simboličnem smislu rabi kontroli ljudi, in video končali s svečo, ki je v temnem prostoru v zamreženi svetilki gorela na steni vaške gostilne. Luč je ujeta v kletki, saj so bogovi kaznovali Prometejev poskus, prnesti ljudem luč in s tem spoznanje, ki bi odpravilo tudi zatiranje. Šlo je za dejansko doživetje, ujeti zatiranje na kamero, v vsakdanjem svetu, v naravi. Zvečer smo si ogledali vse spote in se nato pogovarjali o zatiranju. Za učenje in ozaveščanje se mi zdi kamera idealen pripomoček, saj je kot oko, s katerim vidiš stvari, ki jih z lastnimi ne opaziš. Učenje na podlagi lastne izkušnje se mi zdi veliko bolj učinkovito kot učenje iz tujih izkušenj in njihovih teoretskih konceptov.

Za konec bi še radi povedali, da imamo tudi na naši šoli kamere, ki čakajo na koga, ki jih bo koristno uporabil. Meniva, da bi bila uporaba kamere pri našem študiju zelo koristen pripomoček, saj bi jo uporabljali pri vajah in s tem bolje ozavestili določene teme, boljši vpogled pa bi dobili tudi v lastno komunikacijo.

Kamera je zgolj tehnični pripomoček, ki se ga lahko zelo hitro naučiš uporabljati. Velikokrat se stvar konča pri tehničnem vidiku. Pri uporabi kamere v delu z ljudmi pa se vse skupaj šele začne. Potrebna je veliko teoretskega znanja z različnih področjih in praktičnih izkušenj, da je kamera res učinkovito orodje.

Mojca Šolar
Mateja Rozman

P O V Z E T K I

Blaž Mesec, Milko Poštrak, Nino Rode, Bojan Kern, Nika Cigoj Kuzma

EVALVACIJA PREVENTIVNIH PROGRAMOV CENTROV ZA SOCIALNO DELO 1995–1998

Izr. prof. dr. Blaž Mesec predava metodologijo in je dekan na Visoki šoli za socialno delo. Na VŠSD so tudi ostali avtorji, in sicer: as. dr. Milko Poštrak predava socialno kulturno delo; Nino Rode je asistent pri predmetu metodologija; Bojan Kern je asistent-stažist za predmet metode socialnega dela; Nika Cigoj Kuzma je psihologinja in knjižničarka.

Izvedena je bila raziskovalna evalvacija preventivnih programov petih slovenskih centrov za socialno delo. Uporabljen je bil model kompleksne tridimenzionalne "evalvacijske mreže", ki upošteva evalvacijo vložnega navora, procesa, doseganja ciljev in nenamernih učinkov, na individualni, skupinski in organizacijski ravni pri izvajalcih in uporabnikih. Pretežno na mnenja uporabnikov in izvajalcev in analizo procesa oprta evalvacija na 19 dimenzijah projektov (dimenzije vložka, ciljne usmerjenosti, kvalitete izvedbe, uspešnosti, učinkovitosti in delovanja organizacije) ugotavlja, da so rezultati na večini dimenzij ugodni in da projekti kot viabilne družbene enote že s svojim obstojem pomembno prispevajo k vključevanju ogroženih populacij. Predlagana je nadaljnja podpora tem projektom in metodološko boljše načrtovane in izvedene samoevalvacije.

Ključne besede: evalvacija, preventiva, kvalitativna raziskava

Srečo Dragoš

CIVILNA DRUŽBA IN DRŽAVA

Doc. dr. Srečo Dragoš predava sociologijo na Visoki šoli za socialno delo.

Prispevek opozarja na deseto obletnico civilnodružbenih dogodkov pri nas, ki so omogočili nastanek suverene države Slovenije. Obravnavani so trije vidiki civilne družbe: socialni, zgodovinski in konceptualni. Avtor ugotavlja, da je prvi vidik še najmanj problematičen, saj se mu v strokovnih krogih pripisuje vse večjo pozornost (zlasti v socialnem varstvu in socialnem delu, v zadnjem času tudi v sociološki teoriji). Drugi vidik – zgodovinski oz. dogodkovni – je še vedno v javnosti vrednoten pozitivno, čeprav se zdi, da se njegov pomen zmanjšuje zaradi poudarjanja poznejših državotvornih prelomnic. Zares problematičen pa je tretji vidik, zlasti zaradi treh razlogov: ker je dialog o civilni družbi in zanimanje zanjo od osamosvojitve dalje v upadanju, ker je njena refleksija omejena zgolj na ozke kroge specialistov in ker niti med njimi nikoli ni bilo konsenza, kaj civilna družba je, danes pa je disenz še večji kot pred desetletjem. V tretjem, osrednjem delu te razprave je podana logika nastajanja različnih konceptov, ki so pomembni za opredelitev civilne sfere in njenih funkcij glede na državo, pri čemer sta obe v soodnosnem, ne pa v nasprotnem razmerju.

Ključne besede: koncepti civilnosti, politični pluralizem, demokracija, občja volja, suverenost

Matej Pelicon

SKUPINE ZA SAMOZAGOVORNIŠTVO OSEB Z MOTNJO V DUŠEVNEM RAZVOJU
V CENTRU DOLFKE BOŠTJANČIČ, DRAGA.

Matej Pelicon je diplomirani socialni delavec in je zaposlen v Centru Dolfke Boštjančič, Draga – Ig.

Osebe z zmerno, težjo in najtežjo motnjo v duševnem razvoju so premalo vključene v procese odločanja o najosnovnejših stvareh v njihovem življenju. Ena od možnih oblik, kako to spremeniti,

so tudi skupine za samozagovorništvo, ki jih uvajajo v Centru Dolfke Boštjančič. Cilj skupin za samozagovorništvo je usposobiti ljudi z motnjo v duševnem razvoju, da so sami svoji zagovorniki. Da je taka oseba lahko svoj zagovornik, mora imeti razvit občutek lastne vrednosti, znati mora izbirati, sprejemati odločitve in komunicirati z okoljem. To pomeni pozitivno razmišljati o sebi, prepoznavati lastne sposobnosti, delati na svojih slabostih, razvijati tople odnose in razumevanje. Poseben pomen na področju komunikacije je poslušanje drugega. Komunikacijo se spoznava kot dvosmeren proces. Gre za proces učenja komunikacije in pomoč drugemu v komunikaciji.

Ključne besede: otroci, mladostniki, odrasli, motnja v duševnem razvoju, samozagovorništvo, institucija

Boža Napret

VSAKDANJE ŽIVLJENJE TELESNO NAJTEŽE INVALIDNIH LJUDI

OZIROMA UDEJANJANJE NJIHOVE INTEGRACIJE V DRUŽBO S STALIŠČA TAKEGA POSAMEZNIKA

Sociologinja mag. Boža Napret je predsednica Združenja invalidov-forum Slovenije (ZIFS).

Čas, ki smo mu priča, lahko opredelimo tudi kot čas velikih sprememb, saj se te dogajajo na vseh ravneh človekovega življenja in na vseh področjih družbenega delovanja. Katere smernice ga opredeljujejo, ali drugače, v kakšnem vsakdanu se nahajajo telesno najteže invalidni ljudje na Slovenskem, pa lahko prikažemo tudi s prelivanjem teoretskih in strokovnih stališč, ki so osredotočena na prepletenost družbenega dogajanja.

Ključne besede: vsakdanje življenje, normalizacija, institucionalna skrb, družinska skrb, integracija

A B S T R A C T S

Blaž Mesec, Milko Poštrak, Nino Rode, Bojan Kern, Nika Cigoj Kuzma

EVALUATION OF PREVENTIVE PROGRAMS OF CENTRES FOR SOCIAL WORK IN SLOVENIA 1995-1998

Dr. Blaž Mesec is an associate professor of methodology at University of Ljubljana School of Social Work. His co-authors are from the ULSSW as well: dr. Milko Poštrak is senior lecturer of social cultural work; Nino Rode is assistant lecturer of methodology; Bojan Kern is junior assistant lecturer of social work methods; Nika Cigoj Kuzma is a psychologist and librarian.

A research-supported evaluation of preventive programs of five Slovene centres of social work has been accomplished. The model of complex three-dimensional 'evaluation grid', comprising evaluation of input, process, goal attainment and unintentional consequences on the individual, group and organisational levels with workers and users, was applied. Based predominantly on the opinions of workers and users and process-analysis, the evaluation of 19 dimensions of the projects (characteristics of input, targeting, quality of service, effectiveness, efficiency and organisational functioning) found that the results on most dimensions are positive and that the projects as viable social structures contribute with their very existence to the integration of endangered populations. The continuation of public support for the projects and methodological improvement of self-evaluations are suggested.

Keywords: evaluation, prevention, qualitative research

Srečo Dragoš

CIVIL SOCIETY AND THE STATE

Dr. Srečo Dragoš is a senior lecturer of sociology at University of Ljubljana School of Social Work.

The paper points to the tenth anniversary of the civil society movements that made possible the sovereign state of Slovenia. Three aspects of civil society are under consideration: the social, the historical and the conceptual one. The author finds the first aspect the least troublesome, as it is increasingly paid attention to in professional circles (mainly in social care and social work, but lately also in sociological theory). The second - historical or event-centred - view is still valued in the public, though it seems to have lost some significance on the account of subsequent turning points in the constitution of the state. But the third is truly problematic, chiefly for three reasons: because the dialogue on civil society and interest for it has diminished since independence, because its reflection is limited to the narrow specialist circles, and because there has never been much consent about what is 'civil society' in the first place; today, the dissent is only profounder than a decade ago. The third, central part of the treatise presents the developmental logic of the concepts that are important for the definition of the civil sphere and its functions with regard to the state, taking the two as relational and not oppositional terms.

Keywords: concepts of civility, political pluralism, democracy, common will, sovereignty

Matej Pelicon

SELF-ADVOCACY GROUPS FOR PERSONS WITH A DISORDER IN MENTAL DEVELOPMENT
IN DOLFKA BOŠTJANČIČ CENTRE, DRAGA

Social worker Matej Pelicon is employed at Dolfka Boštjančič Centre, Draga.

Persons with mild, medium and severe disorder in mental development are not involved to a

sufficient degree in decision-making processes regarding basic issues in their lives. An opportunity to change this is provided by self-advocacy groups as introduced in the Dolfka Boštjančič Centre. The aim of the groups is to train the people with a disorder in mental development to be their own advocates. For a person to be in such capacity, he or she must have a feeling of his or her worth, he or she must be able to make choices and decisions and to communicate with others. This means positive thinking about oneself, acknowledgement of one's own capabilities, working upon one's weaknesses, developing warm relationships and mutual understanding. Communication is recognised as a two-way process. What is needed is a training in communication skills and mutual help.

Keywords: children, adolescents, adults, disorder in mental development, self-advocacy, institution

Boža Napret

EVERYDAY LIFE OF PERSONS WITH THE SEVEREST FORMS OF PHYSICAL DISABILITY
AND THEIR INTEGRATION INTO SOCIETY

Sociologist Boža Napret, MA, is chair person of the Convention of Invalids - the Forum of Slovenia

The present time can be described as the time of great changes taking place on all levels of human life and in all areas of social action. Its determinants, or in other words, everyday life of persons with the severest forms of physical disability in Slovenia is presented through a variety of scientific and professional points of view that are focused on the complexities of social events.

Keywords: everyday life, normalisation, institutional care, family care; integration

Nove knjige sodelavcev VŠSD, ki so izšle pri drugih izdajateljih:

Srečo DRAGOŠ (1998), *Katolicizem na Slovenskem: Socialni koncepti do druge svetovne vojne*. Ljubljana: KRT.

Vito FLAKER (1998), *Odpiranje norosti: Vzpon in padec totalnih ustanov*. Ljubljana: /*cf.

Nova knjiga, zanimiva za naše bralce:

Michel FOUCAULT (1998), *Zgodovina norosti v času klasicizma*. Ljubljana: /*cf.

Napovedi kongresov, simpozijev, konferenc...

IUCISD (Inter-University Consortium for International Social Development) prireja svoj enajsti simpozij v Capetownu, Južna Afrika, od 4. do 9. julija 1999. Gostitelj je Šola za socialno delo Capetownske univerze. Tema simpozija je »Družbeni razvoj za novo tisočletje: Vizije in strategije za globalno transformacijo«. Dopis z nekaj več informacijami si lahko ogledate v tajništvu Visoke šole za socialno delo, lahko pa pišete organizatorjem na naslov: Dr. Gary R. Lowe, East Carolina University, School of Social Work & Criminal Justice Studies, 134 Ragsdale Building, Greenville, North Carolina 27858, USA, email loweg@mail.ecu.edu, ali pa: Dr. Lionel Louw, School of Social Work, University of Cape Town, Private Bag, Rondebosch 7700, South Africa, email louw@socsci.uct.ac.za.

Evropska IUCISD konferenca, ki jo organizirajo vsako drugo leto, bo od 23. do 26. septembra 1999 v Krakovu, Poljska, na temo »Civilna družba in družbeni razvoj«. Konferenca bo v angleščini. Dopis z nekaj več informacijami si lahko ogledate v tajništvu Visoke šole za socialno delo, lahko pa pišete organizatorjem na naslov: Prof. Dr. Piotr Salustowicz, FH Bielefeld, FB: Sozialwissen, Kurt-Schumacher-Str. 6, 33615 Bielefeld, Germany, email salust@sozialwesen.fh-bielefeld.de, ali pa: Dr. Nada Stropnik, Inštitut za ekonomske raziskave, Kardeljeva ploščad 17, 1000 Ljubljana, email stropnik@ier.si.

Izšlo pri VŠSD

Tanja Lamovec

PSIHOSOCIALNA POMOČ V DUŠEVNI STISKI

Cena 2100 SIT

Blaž Mesec

**UVOD V KVALITATIVNO RAZISKOVANJE
V SOCIALNEM DELU**

Cena 2100 SIT

Ellen Bass, Laura Davis

POGUM ZA OKREVANJE

Priročnik za ženske,
ki so preživele spolno zlorabo v otroštvu

Cena 2900 SIT

Mojca Novak

RAZVOJ EVROPSKIH MODELOV DRŽAVE BLAGINJE

Cena 2100 SIT

Judith Lewis Herman, Carol-Ann Hooper, Liz Kelly,
Birgit Rommelspacher, Valerie Sinason, Moira Walker

Spolno nasilje

Feministične raziskave za socialno delo

Predgovor Darja Zaviršek

Zbirka Ženske in duševno zdravje

Cena 2100 SIT

Knjige lahko naročite pisno, po telefonu ali po emailu na uredništvu publikacij VŠSD

Kako naj bo urejeno besedilo za objavo v časopisu Socialno delo (nova, popravljena navodila)

- Besedilo je treba oddati hkrati v izpisu in na disketi. Izpis naj ima *dvojen razmak* med vrsticami.
- Disketa naj bo standardna »mala«, tj. 3,5 palčna disketa. Besedilo na njej naj bo zapisano v enem od standardnih programov za MS DOS ali MS Windows, lahko pa tudi v formatu ASCII ali .txt (vendar *brez preloma vrstic*).
- Besedilo na disketi naj bo *neformatirano*, brez pomikov v desno, na sredino, različnih velikosti črk ipd. *Ne* uporabljajte avtomatičnega številjenja odstavkov ali naslovov! Vse posebnosti, ki jih želite v tisku, naj bodo pripisane med znamenjema <>. Za citate, opombe, naslove ipd. bomo uporabili naš standarden tisk.
- Kurzivo ali podčrtavo (kar je ekvivalentno) uporabljajte *samo* za poudarjeno besedilo, v referencah kakor pri zgledih spodaj (za naslove knjig in revij) in za tuje besede v besedilu, *ne* pa za naslove razdelkov v besedilu ipd.
- Ves tekst, vključno z naslovi, podnaslovi, referencami itn., naj bo pisan z *malimi črkami*, seveda pa upoštevajte pravila, ki veljajo za veliko začetnico. Če bi iz kakšnega posebnega razloga želeli, da so deli besedila v samih velikih črkah, pripišete »<z velikimi črkami!>«. Tega pravila se ni treba držati le, če citirate besedilo, ki je že pisano tako.
- Opombe k besedilu naj bodo pomaknjene *na konec besedila*. *Ne* uporabljajte računalniškega formata opomb (*ne* pod črto *ne* na koncu)! V glavnem besedilu označite opombo z njeno zaporedno številko takoj za besedo ali ločilom, in sicer v pisavi *superscript*. V tej pisavi naj bo tudi številka pred besedilom opombe.
- Grafični materiali naj bodo izrisani v formatu A4 in primerni za preslikavo. Upoštevajte, da je tisk črno-bel. Če so grafike računalniško obdelane, se posvetujte z uredništvom. *Ne* uporabljajte internih grafičnih modulov (npr. MS Word)!
- Literatura naj bo razvrščena po abecednem redu priimkov avtorjev oz. urednikov (oz. naslovov publikacij, kjer avtor ali urednik ni naveden), urejena pa naj bo tako (pri *reviji* navedete strani, kjer se članek nahaja, za *dvopičjem*, pri zborniku pa v *oklepaju*):

Antropološki zvezki 1 (1990). Ljubljana: Sekcija za socialno antropologijo pri Slovenskem sociološkem društvu.

D. Bell, P. Caplan, W. J. Karim (ur.) (1993), *Gendered Fields: Women, men and ethnography*. London: Routledge.

J. D. Benjamin (1962), *The innate and the experiential*. V: H. W. Brosin (ur.), *Lectures in Experimental Psychiatry*. Pittsburg: Univ. Pittsburg Press (81-115).

J. Chasseguet-Smirgel (1984), *The Ego Ideal: A psychoanalytic essay on the malady of the ideal*. New York: Norton.

— (1991), *Sadomasochism in the perversions: Some thoughts on the destruction of reality*. *J. Amer. Psychoanal. Assn.*, 39: 399-415.

G. Čačinovič Vogrinčič (1993), *Družina: pravica do lastne stvarnosti*. *Socialno delo* 32, 1-2: 54-60.

Didier-Weil et al. (1988), *El objeto del arte*. Buenos Aires: Nueva Visión.

A. Miller (1992), *Drama je biti otrok*. Ljubljana: Tangram.

D. W. Winnicott (1949), *Mind and its relation to the psyche-soma*. V: — (1975), *Through Pediatrics to Psychoanalysis*. New York: Basic Books (77-98).

Številka letnika revije ali volumna dela je del naslova. Podnaslov se piše za *dvopičjem* po glavnem naslovu. S črto na začetku vrstice zaznamujemo, da gre za istega avtorja kakor pri prej navedenem viru; s črto kakor v zadnjem zgledu zaznamujemo, da gre za istega avtorja (zbornika) kakor pri navedenem viru. Avtorjevo lastno ime lahko tudi izpišete.

• Reference v besedilu naj bodo urejene po naslednjem zgledu: ... (Bell, Caplan, Karim 1986; prim. tudi Didier-Weil et al. 1988)..., in sicer *enako*, če gre za avtorje ali za urednike (brez »ur.« ipd.). Kadar citirate, *navedite tudi stran v viru*, npr. ... (Miller 1992: 121)... Imena istega avtorja ali urednika v zaporednih referencah ni treba ponavljati, npr. ... (Chasseguet-Smirgel 1984: 111; 1991: 87)... Če navedba vira neposredno sledi omembi avtorja oz. urednika v besedilu, se njegovo ime v oklepaju izpusti, npr. ...po Millerjevi (*ibid.*) je... Kadar je referenca edina ali bistvena vsebina opombe, oklepaja ne pišite. Če navajate zaporedoma isti vir, uporabite »op. cit.«, npr.: ... (op. cit.: 121)...

• Vse tuje besede (razen imen) in latinske bibliografske kratice (*ibid.*, *et al.* ipd.) pišite ležeče ali podčrtano. Kjer z izvirnim izrazom pojasnjujete svoj prevod, ga postavite v oglati oklepaj, npr.: ... *igra [play]*...; s tem zaznamujete tudi neizrečen ali izpuščen del citata, npr.: »... [družina] ima funkcijo...«, »... vse tuje besede [...] in latinske...«.

• Posebna datoteka naj vsebuje *povzetek* v 10-15 vrsticah in *ključne besede*. Omembe avtorja naj bodo v *tretji osebi*.

• Posebna datoteka naj vsebuje *kratko informacijo o avtorju* (v tretji osebi), npr.: **Dr. XY je docentka za sociologijo na Visoki šoli za socialno delo v Ljubljani, podpredsednica Društva socialnih delavcev Slovenije in pomočnica koordinatorja Evropskega programa za begunce**. Obvezno pripišite tudi svoj naslov in telefonsko številko!

• Če želite, da bi bili v prevodu povzetka ali informacije o avtorju v angleščino rabljeni kakšni posebni strokovni izrazi, jih pripišite med <>.

social work

Vol. 38, June 1999, Part 3

Published by University of Ljubljana School of Social Work

All rights reserved

Editorial Advisory Board

Vika Bevc
Franc Brinc
Gabi Čačinovič Vogrinčič
Bojan Dekleva
Vito Flaker
Andreja Kavar Vidmar
Zinka Kolarič
Anica Kos

Editor

Bogdan Lešnik

Associate Editors

Darja Zaviršek (book reviews)
Srečo Dragoš (research)
Jo Campling (international editor)

Address of the Editors

Topniška 33, 1000 Ljubljana, Slovenia
phone (+386 61) 13-77-615, fax 13-77-122
e-mail socialno.delo@uni-lj.si
www.uni-lj.si/vssd/sd

Editorial Advisory Board (cont.)

Blaž Mesec
Mara Ovsenik
Jože Ramovš
Pavla Rapoša Tajnšek
Tanja Renner
Bernard Stritih
Marta Vodeb Bonač
Marjan Vončina

selected contents

Blaž Mesec, Milko Poštrak, Nino Rode, Bojan Kern, Nika Cigoj Kuzma EVALUATION OF PREVENTIVE PROGRAMS OF CENTRES FOR SOCIAL WORK IN SLOVENIA 1995-1998	135
Srečo Dragoš CIVIL SOCIETY AND THE STATE	151
Matej Pelicon SELF-ADVOCACY GROUPS FOR PERSONS WITH A DISORDER IN MENTAL DEVELOPMENT IN DOLFKA BOŠTJANČIČ CENTRE, DRAGA	175
Boža Napret EVERYDAY LIFE OF PERSONS WITH THE SEVEREST FORMS OF PHYSICAL DISABILITY AND THEIR INTEGRATION INTO SOCIETY	183
EDITOR'S NOTES & ENGLISH ABSTRACTS	203

članki

- Blaž Mesec, Milko Poštrak, Nino Rode, Bojan Kern, Nika Cigoj Kuzma
 EVALVACIJA PREVENTIVNIH PROGRAMOV CENTROV ZA SOCIALNO DELO 1995–1998 135
- Srečo Dragoš
 CIVILNA DRUŽBA IN DRŽAVA 151
- Matej Pelicon
 SKUPINE ZA SAMOZAGOVORNIŠTVO OSEB Z MOTNJO V DUŠEVNEM RAZVOJU
 V CENTRU DOLFKE BOŠTJANČIČ, DRAGA 175

esej

- Boža Napret
 VSAKDANJE ŽIVLJENJE TELESNO NAJTEŽE INVALIDNIH LJUDI
 OZIROMA UDEJANJANJE NJIHOVE INTEGRACIJE V DRUŽBO 183

recenzija

- V. FLAKER (1998), *Odpiranje norosti: Vzpon in padec totalnih ustanov*
 • Vesna Leskošek 191

poročilo

- VHT – VIDEO HOME TRAINING • Mojca Šolar, Mateja Rozman 195

povzetki

- SLOVENSKI 201
 ANGLEŠKI 204